Svartbäcksgatan i Uppsala – ett angeläget vårdobjekt

OLA EHN

Den äldre bebyggelsen är ett omistligt inslag i miljön. Den ger orten dess särprägel.
Ur »låt husen leva!»

En ort har fått sin prägel av där verksamma naturliga, ekonomiska, politiska och kulturella krafter. I Uppsala kan man urskilja många faktorer som genom århundradena gett staden dess karaktär. Universitet, kyrka och länsförvaltning och allt vad därav följer har i hög grad bidragit till att ge Uppsala dess särprägel. Men lika betydelsefullt har näringslivet varit. De uttryck som samspel och motsättningar mellan å ena sidan de akademiska, kyrkliga och statliga intressena och å andra sidan de mer lokala handels- och hantverksintressena fått har kanske på ett alldeles särskilt spännande sätt kommit till uttryck i Uppsalas stadsbild. Om vi vill bevara Uppsala-miljöns särart haltar vår byggnadsvård om den skulle måna enbart om de många stora, klassiska monumenten och miljöerna. Vi måste arbeta med en totalsyn som också innefattar den miljö som formats för handelns, hantverkets och industrins behov.

Det var öster om Fyrisån som den utpräglade handels- och hantverksstaden kom att ligga. Om man gör en återblick på Uppsala för något över hundra år sedan, alltså tiden före industrialismens genombrott och innan de höga hyreshusen gjorde sitt insteg på allvar i staden, finner man att själva stadskroppen på östra sidan om ån då bestod av uppåt 250 bebodda fastigheter. Med några få undantag utgjordes bebyggelsen inom dessa fastigheter av en- och tvåvåningshus, de allra flesta uppförda av trä. Vidare finner man att huvudparten av dessa gårdar beboddes och/eller brukades av handelsmän och hantverkare. Lågskaliga, till varandra tätt slutna huskroppar av varierande form präglade alltså här gatu- och gårdsrum. Denna uppbyggnad hade kvarteren haft sedan århundraden och den kom att dröja kvar långt in på detta sekel, även om husens färg- och formspråk och funktion varierat genom åren.

Vad återstår idag av allt detta som under så lång tid gav handels- och hantverksstaden Uppsala dess yttre arkitektoniska gestalt och särart?

Bild 1. Svartbäcksgatan från sydöst. Till vänster kvarteren Leoparden och Lindormen. Närmast S:t Olofsgatan ligger den f. d. Ernanderska guldsmeds- och färgargården, vars södra hälft bildade stadens gästgivargård under 1700-talet. Foto Sören Hallgren 1973.

Vad finns av det som skall göra det möjligt för oss att nu och i framtiden förstå vår stads fysiska och sociala utveckling under det förindustriella skedet och under den första industrialiseringsprocessen, som betytt så mycket för dagens Uppsala? Och vad är det vi väljer att ge fortsatt liv?

Trots de sista decenniernas omfattande rivningsvåg över Uppsalas innerstad återstår ett relativt helgjutet och väl sammanhållet, om än litet, stadsparti av just sådana gårdar som belyser handelns, hantverkets och industrins utveckling och betydelse från i stort sett 1700-talets slut till tiden för andra världskriget. Det är gårdarna kring Svartbäcksgatan mellan S:t Olofsgatan och Skolgatan, dvs. kvarteren Hjorten, Örtedalen, Leoparden och Lindormen. Till denna miljö skall också räknas kvarteret Tigern vid Fyrisån samt kvarteret Sandbacken söder om S:t Olofsgatan.

Från kulturminnesvårdande synpunkt står det helt klart att just dessa gårdar kring Svartbäcksgatan idag tillhör de mest angelägna vårdobjekten i Uppsala stadskärna. Det är lika viktigt och självklart att man skall bevara Svartbäcksgatsmiljön som t. ex. Övre Slottsgatsmiljön.

Vi skall här följa utvecklingen av bebyggelsen inom de uppräknade

Bild 2. Svartbäcksgatan från söder. Till höger kvarteren Örtedalen och Hjorten. Längst till höger ligger den f. d. Brändströmska handelsgården från 1840-talet. Stenhuset därintill uppfördes 1810. Det fick sin nuvarande fasaddräkt vid en ombyggnad 1899. Foto Sören Hallgren 1973.

kvarteren med tyngdpunkten lagd på 1800-talet. Framför allt kommer de verksamheter som bedrivits och som i så stor utsträckning format miljön att belysas. Vi skall också möta andra viktiga faktorer som påverkat områdets utformning, såsom förordningar av olika slag, arkitektoniska strömningar och inte minst enskilda personers ambitioner och initiativ.

De fastighetsbeteckningar som gällde under 1700- och 1800-talen och ett stycke in på detta århundrade kommer att användas, bilderna 5, 6 och 10. I regel kommer en fastighets nuvarande gatuadress att anges. Flera av gatorna har ändrat namn genom åren. Exempelvis kallades nuvarande Skolgatan förr Gamla Bomgatan eller Norra Ladugatan, och nuvarande S:t Olofsgatan hette tidigare först Nybrogatan och sedan Järnbrogatan. När beskrivningar avser förhållanden då de äldre gatunamnen ännu gällde kommer dessa att användas i uppsatsen.

Under självhushållets tid, alltså före industrialismens genombrott på 1860- och 1870-talen och alltså så länge jordbruk bedrevs som en

Bild 3. Kvarteret Hjorten från väster. Affärs- och bostadshuset längst till vänster, uppfört enligt ritningar från 1939, hyser det äldsta kvarvarande hantverksföretaget vid Svartbäcksgatan, Upsala Färgeri & Kemisk Tvätt. Därintill den f. d. Brundinska-Karellska handelsgården med huvudbyggnad från 1825. Foto Sören Hallgren 1973.

sidonäring av stadsinnevånarna, var stadsgården uppbyggd för och präglad av en bestämd funktion. Man kan tala om olika gårdstyper, av vilka de viktigaste vid sidan om de offentliga institutionerna var hantverksgården, handelsgården och bostadsgården. Bostadsgården förekom i två huvudvarianter, nämligen den till ytan väl tilltagna och ofta anspråksfullt utformade ämbetsmannagården samt den betydligt mindre och torftigare småfolksgården. Gårdar som hade två eller flera funktioner kunde också förekomma. Särskilt vanligt, närmast regel, var att bostäder hyrdes ut åt utomstående. I Uppsala hyrde naturligtvis många fastighetsägare ut rum till studenter.

Hantverkarna hade sedan mycket lång tid etablerat sig i kvarteren vid Svartbäcksgatan. Vid 1700-talets slut och 1800-talets början dominerade hantverket i området över handeln. Bostadsgårdar fanns också relativt många, men få av dessa låg intill det stora huvudstråket Svartbäcksgatan. Bild 7.

Bild 4. Kvarteret Lindormen från öster. I gården längst till vänster drevs färgerirörelse oavbrutet från 1810-talet till 1950-talet. Gatulängan har fått sin nuvarande form efter flera ombyggnader på 1900-talet, den första 1906, men dess äldsta delar härrör från 1700-talet. Jfr bild 51. Foto Sören Hallgren 1973.

Längre in på 1800-talet började verksamheten på flera gårdar att skifta, med åtföljande förändringar av bebyggelsen, bild 8. Vid 1800-talets mitt hade handeln dragit sig från sidogatorna och börjat koncentrera sig längs Svartbäcksgatan. Handel liksom hantverk hade samtidigt trängt in på flera av de tidigare bostadsgårdarna, bild 9.

Under 1800-talets senare hälft förlorade fastigheterna allt mer sin tidigare karaktär av renodlad handels-, hantverks- eller bostadsgård. I den ena gatulängan efter den andra gjordes bostadsutrymmen om till butikslokaler, inte minst för de nya typer av affärer som följde i näringsfrihetens, industrialismens och den mer differentierade handelns spår. Inne på gårdarna förändrades bostäder och ekonomiutrymmen, som tidigare använts för självhushållets behov, till lokaler för småhantverkare: skräddare, skomakare, sömmerskor etc. Ibland inreddes flera bostäder, ofta mycket små, i husen inne på gårdarna för att bereda plats åt den ständigt växande befolkningen. Vid sekelskiftet 1900 fram-

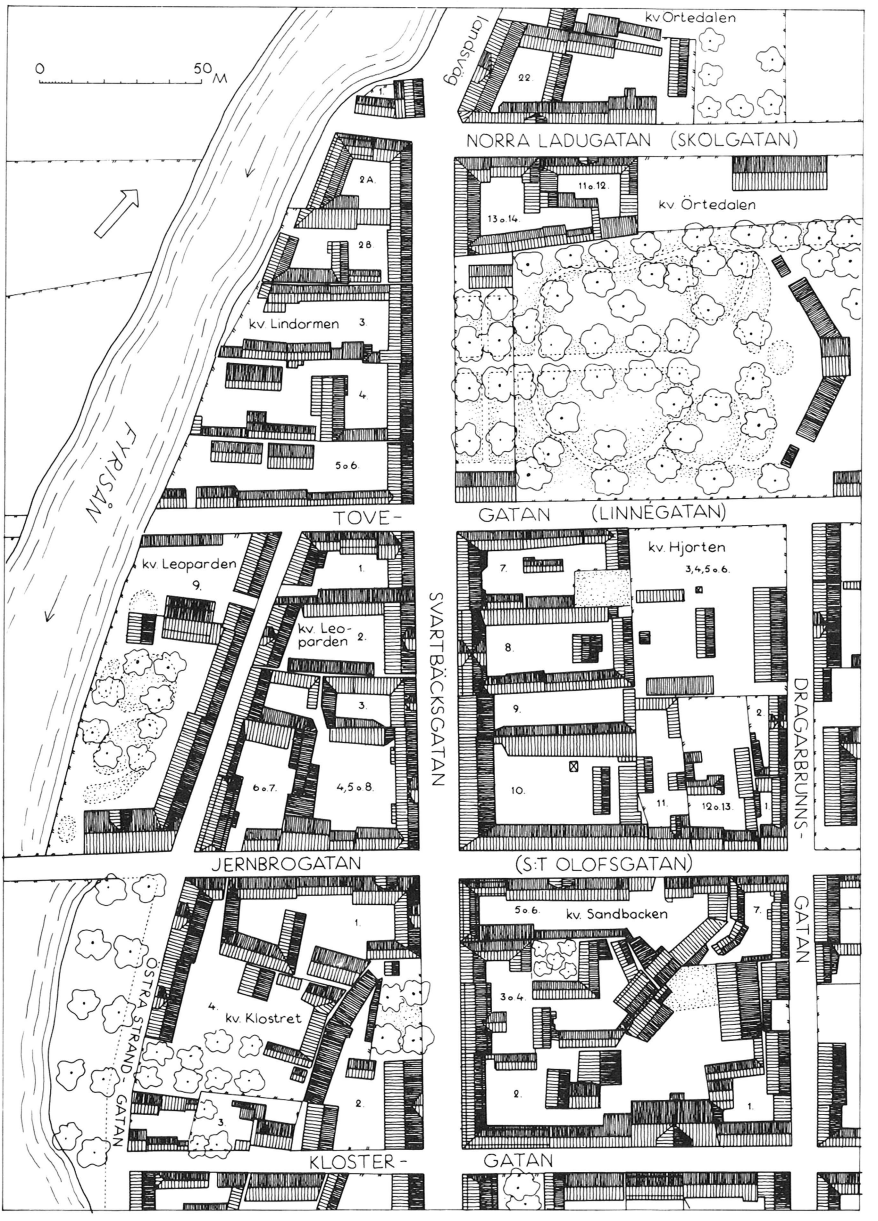

Bilderna 5 och 6. Tomter och bebyggelse i kvarteren kring Svartbäcksgatans norra del 1867 resp. 1975. Kartorna utarbetade av förf. med ledning av tomtmätningar och stadskartor i stadsingenjörskontorets i Uppsala arkiv samt brandförsäkringsvärderingar, byggnadssyner, äldre foton m. m.

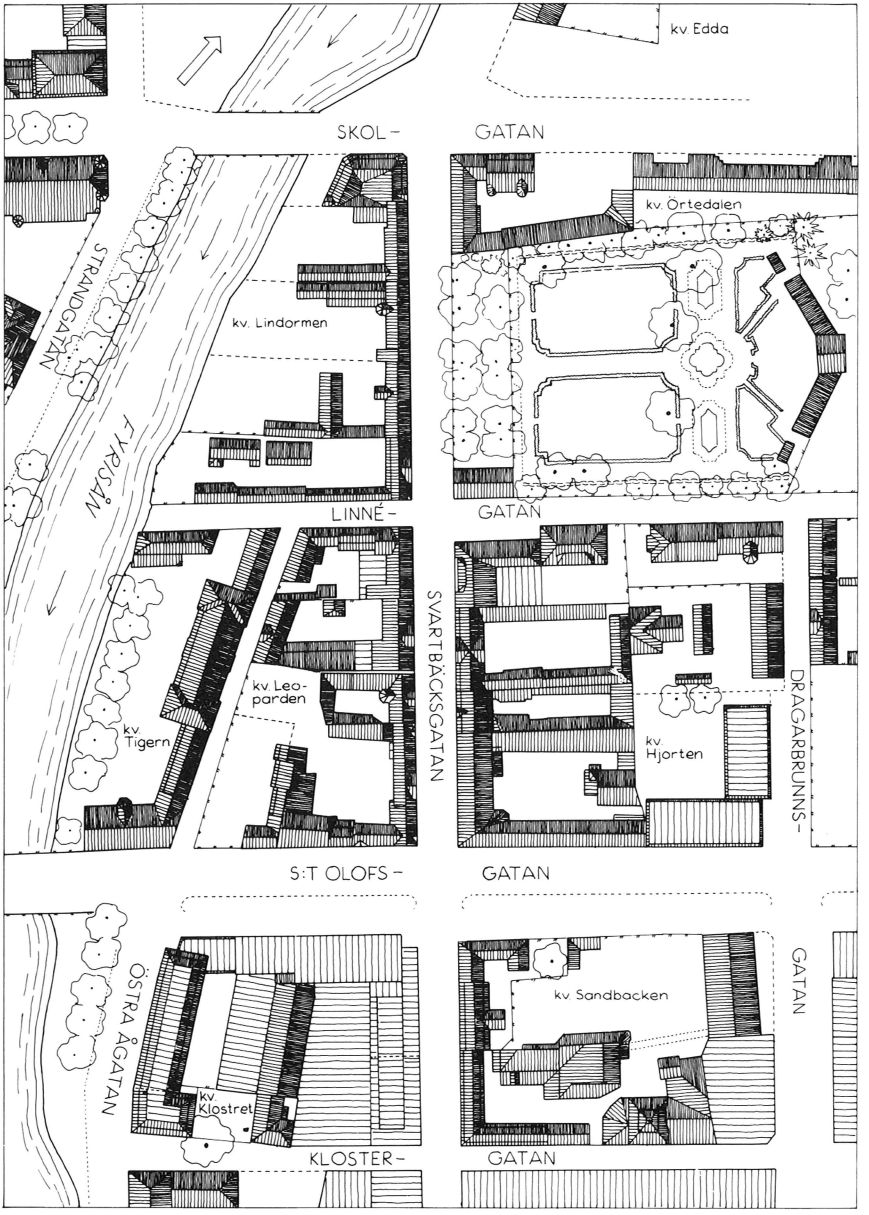
kv. Edda
SKOL-
GATAN
kv. Ortedalen
STÅNGÅGATAN
kv. Lindormen
FYRISÅN
LINNÉ-
GATAN
SVARTBÄCKSGATAN
kv. Leo-
parden
kv.
Tigern
kv.
Hjorten
DRAGARBRUNNS-
S:T OLOFS-
GATAN
ÖSTRA ÅGATAN
kv. Sandbacken
GATAN
kv.
Klostret
KLOSTER-
GATAN

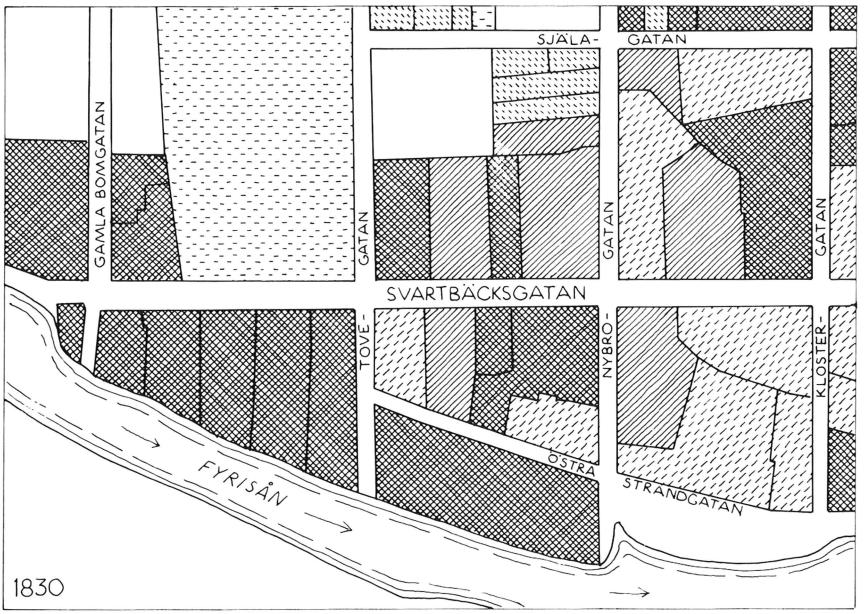

Bilderna 7–9. Gårdstyper i kvarteren kring Svartbäcksgatans norra del 1810, 1830 resp. 1850. A=hantverksgård, B=handelsgård, C=bostadsgård för högre ämbetsman eller ståndsperson, D=bostadsgård för lägre ämbetsman eller småfolk, E=offentlig institution. Obebyggda tomter ofyllda. Kartorna utarbetade av förf. med ledning av fastemätningar, brandförsäkringsvärderingar, laga syner, byggnadssyner och husförhörslängder.

A B C D E

trädde Svartbäcksgatan som en utpräglad affärsgata med ett stort utbud av olika varor i många, tätt intill varandra liggande butiker. Här fanns också, spridda över de flesta gårdarna, en rad hantverkare av olika slag. Men nu var sådana typer av hantverk, som krävde stora gårdsytor och specialbyggnader och vars verksamhet allt mer industrialiserats, i det närmaste borta från de aktuella gårdarna. Bild 10. Svartbäcksgatan hade nu blivit ett av de stora handels- och servicestråken i en expanderande industri- och universitetsstad.

När man studerar förändringarna i bebyggelsen vid Svartbäcksgatan i äldre tid, i stort sett före 1940-talet, är det särskilt en sak som karaktäriserar de flesta byggnadsföretagen. Så långt det var tekniskt möjligt utnyttjade man det befintliga byggnadsbeståndet. Det var en självklarhet och en tradition. Härigenom kom Svartbäcksgatsmiljön aldrig att genomgå några stora genomgripande omdaningar på en och samma gång. Man kunde trots förnyelser hela tiden känna en kontinuitet med det som varit. Man kände alltid igen sig. Förnyelserna kom i en takt som

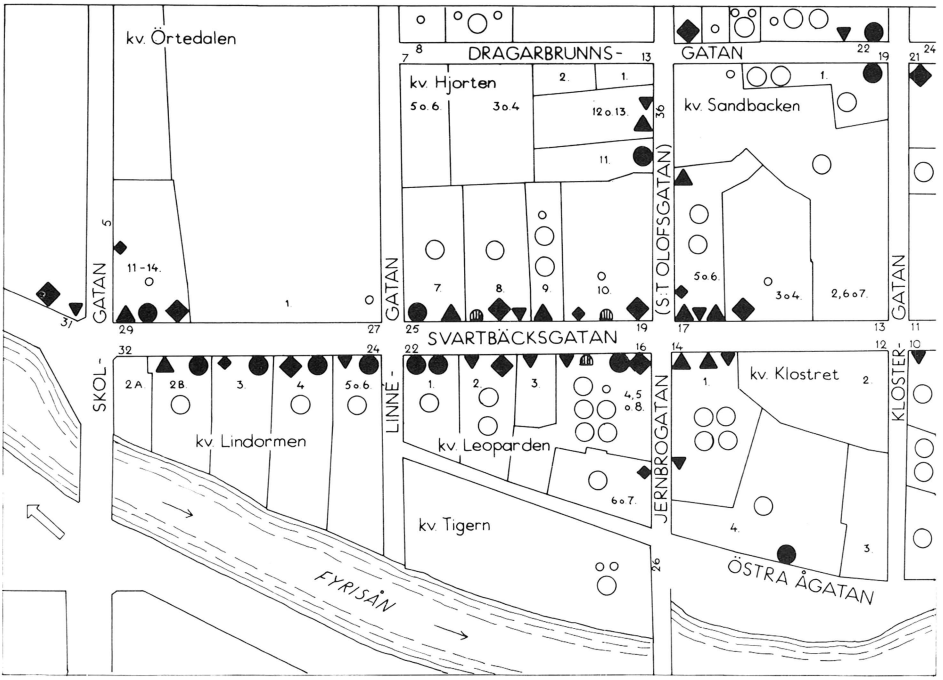

Bild 10. Butiker och verksamheter vid Svartbäcksgatan 1902. Fyllda cirklar=hantverkare med butik mot gatan; stora ofyllda cirklar=hantverkare utan butik mot gatan; små ofyllda cirklar=sömmerskor och strykerskor; stora fyllda kvadrater=speceri-, viktualie- och diverseaffärer; små fyllda kvadrater=mjölk- och brödaffärer samt charkuteriaffärer; små fyllda trianglar=olika typer av beklädnadsaffärer; stora fyllda trianglar=div. övriga affärer, såsom cigarraffärer, porslinsaffärer och cykelaffärer; streckade halvcirklar=kaféer och matserveringar. Kartan utarbetad av förf. med ledning av Adresskalender för Upsala Stad för 1902 och A. Dahlgrens fotografier från samma tid.

måste ha varit lättare för människorna att hänga med i än dagens omfattande saneringar. Så fungerade en gång hela stadsmiljön. Däri låg ett stort värde, inte bara ur antikvarisk utan också ur social synpunkt.

Hantverk

Garvare, sadelmakare och färgare

Det mest utpräglade hantverkskvarteret vid Svartbäcksgatan under hela 1800-talet var kvarteret Lindormen vid Fyrisån. Hit lokaliserades av naturliga skäl sådana hantverk som krävde rik tillgång på vatten,

nämligen garvning och färgning. Hur gårdarna i kvarteret var uppbyggda och disponerade under 1850-talet framgår av bild 11. I norr låg tre garvargårdar, i söder två färgargårdar.

Olika typer av garverier förekom. Vanligast var de som utförde s. k. egentlig garvning eller logarvning. Man använde vegetabiliska garvämnen såsom bark och man beredde t. ex. sulläder av nötkreaturshudar. Till denna typ av garveri kan också räknas karduansmakeriet, som utöver att garva vidarebearbetade lädret genom färgning och mönstring. Sämskgarvaren använde animaliskt fett som garvämne och arbetade mest med vilddjurshudar.

Ett av de mera kända garverierna låg närmast Norra Ladugatan (Skolgatan) på tomt nr 2 A. Det kallades allmänt under slutet av 1800-talet för Barkströmska garveriet efter den siste innehavaren fabrikör Anton Barkström. Gården, som revs 1901 för att ge plats åt Fyrishall, hade fått sin form redan på 1700-talet, under vars sista decennier en av de ledande borgarna i staden, rådmannen och karduansmakarmästaren Daniel Skoog (1747–1815), drev garveri här. Bilderna 14 och 15.

Kv. Lindormen nr 2 B, Svartbäcksgatan 30, vars 1700- och 1800-talsbebyggelse närmast gatan ännu är bevarad, fungerade också som garvargård under slutet av 1700-talet och större delen av 1800-talet. Dessförinnan drevs här ett färgeri. Sämskmakare Jonas Hellsten började garveriverksamheten. På 1820-talet kom gården i garvarfamiljen Schagerströms ägo och förblev där i flera decennier. Förste innehavaren var Johan Schagerström (1789–1857), en av Uppsalas mer framträdande hantverkare under 1800-talets mitt. Han överlät dock snart gården till den yngre brodern Eric, karduansmakare, för att i stället koncentrera sin rörelse till garvargården i kvarteret Svalan vid Vaksalagatan 12. Efter Eric övertog dennes son Axel rörelsen i kvarteret Lindormen.

Den schagerströmska garvargården, så som den framträder i rekonstruktionen på bild 11, hade i stort sett fått sin form genom de om-, till- och nybyggnader som Eric Schagerström låtit utföra under 1850-talets början. De två timrade bostadshusen vid gatan, ett envånings i söder och ett tvåvånings i norr, hade dock, som redan nämnts, uppförts under 1700-talet, det norra 1787 och det södra tidigare. Båda byggnaderna ingår i den nuvarande tvåvåningslängan, vars skiftande fönsternivåer avslöjar längans äldsta historia. Sin nuvarande form och yttre

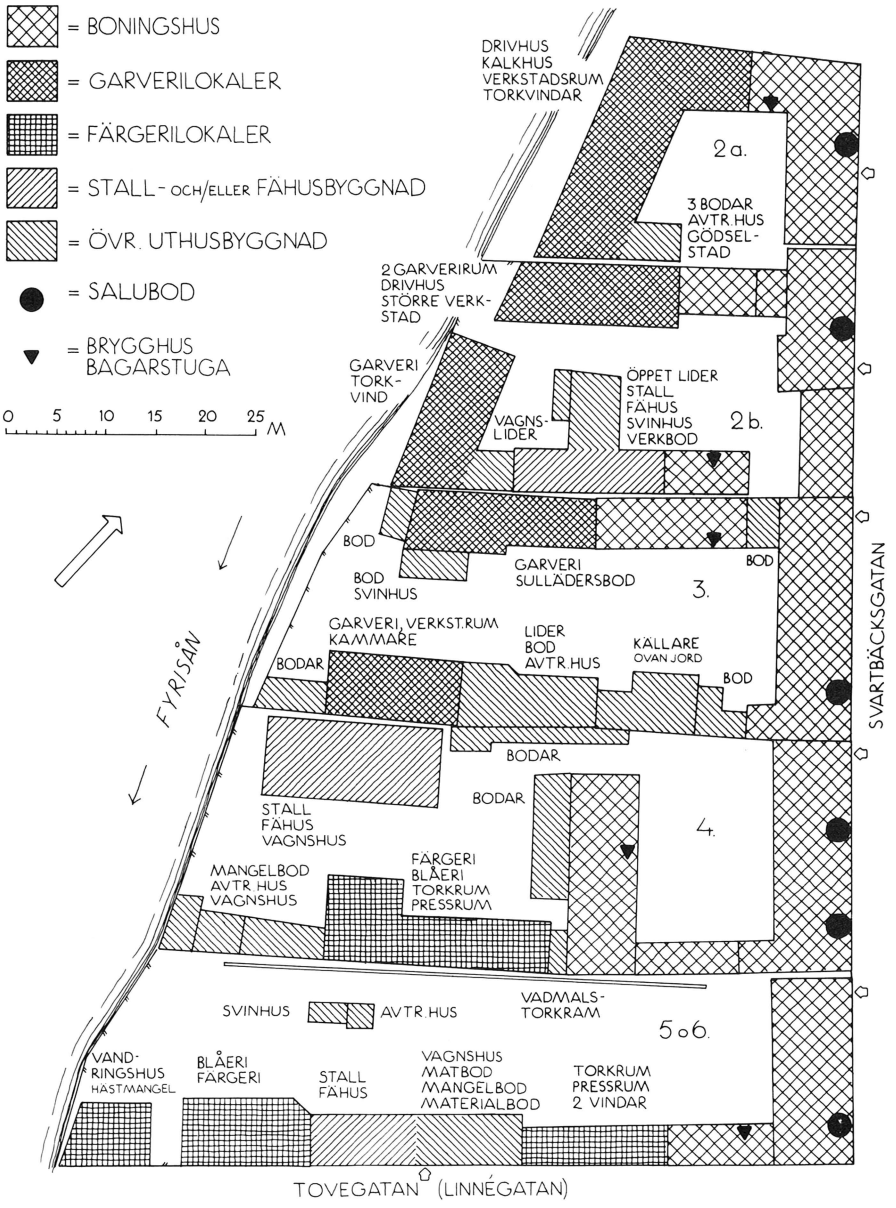

Bild 11. Färgar- och garvarkvarteret Lindormen. Gårdarnas och byggnadernas disposition 1855. Bebyggelsen på tomt nr 2 A i norr revs redan 1901, medan den på tomt nr 5 o 6 i söder till stora delar är bevarad. På övriga tomter står gatulängorna samt enstaka gårdsbyggnader kvar. Kartan utarbetad av förf. med ledning av byggnadssyner och brandförsäkringsvärderingar.

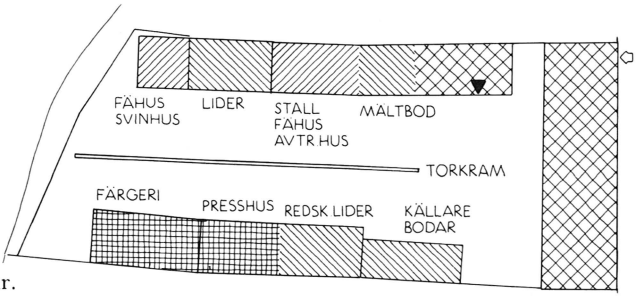

Bild 12. Färgargården på tomt nr 3 i kvarteret Lindormen, Svartbäcksgatan 28, på 1830-talet. Kartan utarbetad av förf. med ledning av byggnadssyner och brandförsäkringsvärderingar.

revetering fick huset vid en ombyggnad omkr. 1890. Senare har vissa förändringar i bottenvåningen vidtagits.

Den schagerströmska garvargården uppvisade i sin uppbyggnad ett mönster som var typiskt för en hantverksgård i Uppsala under självhushållets tid. Ett flertal byggnader av olika dimensioner och med olika funktioner slöt gården nästan helt på alla sidor. En tvärlänga mitt på tomten delade gården i två hälfter. Förutom bostads- och hantverkslokaler fanns här de utrymmen som krävdes för hantverkarens självhushåll, såsom stall, fähus, svinhus, förrådsbodar m. m.

Kv. Lindormen nr 3, Svartbäcksgatan 28, fungerade som garvargård under 1800-talets senare hälft. Här startade fabrikör Wilhelm Lundros (1814–1885) från Gävle ett garveri. Sedan han blivit ägare till gården omkr. 1850 företog han i likhet med grannen Eric Schagerström en rad om- och nybyggnader för att få ändamålsenliga garverilokaler. Detta var nödvändigt, eftersom gården tidigare under minst ett århundrade utgjort färgargård. Intressant ur konsthistorisk synpunkt är den ombyggnad som Lundros företog på huvudbyggnaden vid gatan. Denna ombyggnad och gårdens tidigare öden som färgargård skall vi återkomma till.

Garvare har varit verksamma också inom andra fastigheter vid Svartbäcksgatan. Under 1700-talet låg ett garveri på den sydligaste tomten i kvarteret Lindormen, nr 5 och 6, Svartbäcksgatan 24. Här var garvarmästare Magnus Svanström verksam fram till 1783. Det finns skäl tro att de äldsta partierna i den nuvarande bebyggelsen på tomten tillkom under garveritiden. Kv. Lindormen nr 4, Svartbäcksgatan 26, är känd som garvargård under 1800-talets två första decennier. Här drevs garverirörelsen först av guldsmeden Johan Petter Berg sedan

Bild 13. De yttre Svartbäckskvarteren på 1890-talet. Fotot är taget från norra domkyrkotornet. I centrum av bilden, intill Fyrisån, ses garvar- och färgargårdarna i kvarteret Lindormen. Till höger därom ligger kvarteret Örtedalen med bl. a. Linnéträdgården. Strax bortom kvarteret Lindormen, vid Rosenbäck i hörnet av Svartbäcksgatan och Fabriksgatan, växte en av stadens första industrimiljöer upp kring handelsman Carl Eric Grönbecks, sedermera Upsala Ångqvarns bränneri. I förgrunden till höger Fjellstedtska skolans läroverksbyggnad från 1879. Upplands fornminnesförening (UFF).

av guldsmeden Anders Ahlander. Från Ahlanders tid härrör bl. a. den nuvarande huvudbyggnadens bottenvåning.

I den lilla fastigheten kv. Leoparden nr 3, Svartbäcksgatan 18, drev karduansmakare Sven Langenberg garveri från 1813 till omkr. 1840. Av denna garvargård, som utgjordes av små rödfärgade, timrade envåningshus med torvtak, finns dock i dag inget kvar. Alla hus revs 1840 för att ge plats för den nuvarande bebyggelsen.

Under slutet av 1800-talet lades det ena garveriet efter det andra ned, sedan garvningen allt mer industrialiserats. Det sista garveriet som var

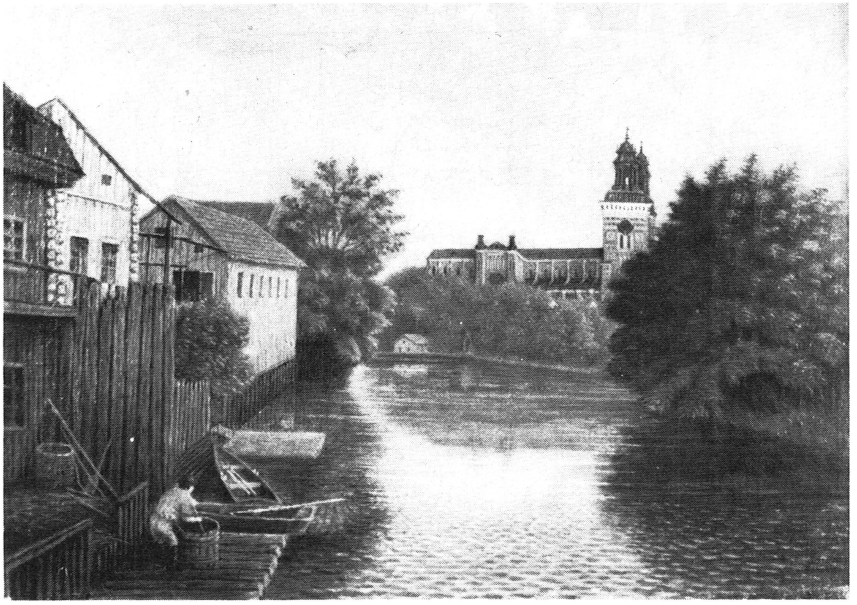

Bild 14. Kvarteret Lindormen, Fyrisån och domkyrkan från norr 1856. Från vänster ses dåvarande Hellstenska, sedermera Barkströmska garveriet och Eric Schagerströms båda garveribyggnader från början av 1850-talet. Efter oljemålning av Eric Österlund. Upplandsmuseet.

verksamt vid Svartbäcksgatan var det Barkströmska. Det upphörde 1901 när den gamla gården skulle rivas.

Sadelmakeri var ett hantverk som hade nära anknytning till garverierna eftersom man i båda fallen arbetade med läder. Ett par sadelmakare återfanns bland hantverkarna vid Svartbäcksgatan i äldre tid. Under 1700-talets senare hälft och fram till 1813 är fastigheten kv. Leoparden nr 3 känd som en sadelmakargård. Vi har redan lärt känna den som garvargård under tiden 1813–1840.

Omkr. 1815 inköpte sadelmakare Johan Palmgren den gamla professorsgården kv. Sandbacken nr 2, dvs. den blivande bryggerifastigheten i hörnet av Svartbäcksgatan och Klostergatan. Palmgren drev sitt sadelmakeri här under ett par decennier. Han företog en del om- och tillbyggnader 1816 och 1817. Det tvåvåniga bostadshuset i vinkel fick sin nuvarande omfattning och resning, bild 27. Detta skedde genom påbyggnad av en äldre envåningslänga närmast Klostergatan och till-

Bild 15. Fabrikör Anton Barkströms garvargård i hörnet av Svartbäcksgatan och Skolgatan strax innan den revs 1901. Huvudbyggnaden vid gatan, sannolikt uppförd av rådmannen och karduansmakaren Daniel Skoog under senare hälften av 1700-talet och panelad på 1860-talet, innehöll bostäder, brygghus och garveriets butik. Till höger om och bakom huvudbyggnaden skymtar garveribyggnaden från 1799. Foto A. Dahlgren, UFF.

byggnad med en tvåvåningslänga i nordväst utmed Svartbäcksgatan. Från början var timret i ytterväggarna synligt och sannolikt rödfärgat. Denna gårds vidare öden presenteras bl. a. på bilderna 28–31.

På flera av de ännu bevarade hantverksgårdarna vid Svartbäcksgatan har också, som redan framgått, färgeri bedrivits under olika skeden.

Färgaren hade ett av de mest respektingivande yrkena bland hantverkarna. Det var ett yrke som krävde speciella personliga förutsättningar hos utövaren. Han måste t. ex. ha ett utpräglat sinne för färger och deras nyanser. I regel hade färgaren ett stort anseende och inflytande i staden. Ofta var han förmögen. Detta kunde, som vi skall se, komma till uttryck på ett alldeles särskilt sätt vid utformningen av bostadshuset–huvudbyggnaden på färgargården.

Den relativt sett bäst bevarade färgargården är kv. Lindormen nr 5

Bild 16. Från Barkströmska garveriet omkr. 1900. Lägg märke till bl. a. det stora skinnet som är upphängt på tork samt barkhögarna till höger. UFF.

och 6, Svartbäcksgatan 24. Som tidigare nämnts drevs garveri här under 1700-talet. Sedan gården därefter under några decennier fungerat som tenngjutargård inköptes den 1817 av färgerifabrikör Carl Berggren (1789–1852). Denne företog i början på 1820-talet en del förändringar i bebyggelsen på tomten. Bl. a. apterades en gammal stall- och fähusbyggnad av trä vid Tovegatan till färgeri och blåeri. Blåeriet betraktades som färgeriets heliga rum. Här hade man de s. k. kyparna av koppar, i vilka man färgade blått. Kyparna ägnades särskild omsorg därför att i dessa hade man det mycket dyrbara och förnäma färgämnet indigo. På 1820-talet påbyggdes vidare bostadshuset vid Svartbäcksga-

Bild 17. Kv. Lindormen nr 4, Svartbäcksgatan 26, har rymt flera olika verksamheter under 1800- och 1900-talen. Detta avspeglade sig tydligt i den ännu på 1960-talet bevarade gårdsbebyggelsen. Här fanns under olika tider garveri, färgeri, bageri samt speceri- och diversehandel av typ bondkvarter. Dessutom var en liten industri, AB Karamell- och Chokladfabriken Sonja, från 1921 inrymd i gårdshusen, bl. a. i den höga verkstadsbyggnaden från 1917 till vänster. Foto Göran Hansson 1956, UFF.

tan med en övervåning, bild 51. Båda dessa byggnader liksom ett par andra som blev föremål för Berggrens förändringar står ännu kvar, om än i något förändrade skick.

På 1850-talet övertogs färgerirörelsen av J. M. Berggren. Gården hade då fortfarande i stort sett den uppbyggnad den fick under 1820-talet, bild 11. Hantverkslokalerna och ekonomiutrymmena var koncentrerade längs Tovegatan. Längs norra tomtgränsen reste sig den 55 m långa och 6,5 m höga träramen för torkning av vadmal, ett av de yttre kännetecknen för en färgargård.

Bild 18. Upsala Spinneri & Färgeri AB:s butiksfasad i hörnet av Svartbäcksgatan och Linnégatan 1901. Detalj av foto bild 51.

1863 stod färgare A. G. Malmberg som ny ägare till den berggrenska färgargården. Strax före ägarskiftet hade bebyggelsen utökats med en ny uthuslänga i norr. I linje med denna länga och närmare ån lät Malmberg 1865 uppföra ytterligare ett uthus av trä med bl. a. ett stort s. k. appreturslider, där det färgade materialet färdigbereddes. A. G. Malmbergs färgeri, Malmberg & Co, övertogs i slutet av 1800-talet av Upsala Spinneri & Färgeri AB, vilket företag, senare under namnet Upsala Färgeri & Kemisk Tvätt, var verksamt på gården ännu på 1950-talet. Då flyttade företaget snett över gatan till kvarteret Hjorten, Svarbäcksgatan 25, där det alltjämt verkar, även om man sedan något decennium slutat med färgning.

Som redan berörts bildade kv. Lindormen nr 3 länge en färgargård innan den på 1850-talet förändrades till garvargård. Hur denna färgargård var disponerad på 1830-talet är känt genom bl. a. en brandförsäkringsvärdering, bild 12. Bebyggelsen inne på gården utgjordes av rödfärgade envåningshus av trä med torvtak, som låg utefter

Bild 19. Linnégatans västra del 1902. Till vänster J. E. Cederholms färgargård i kvarteret Leoparden och till höger Upsala Spinneri & Färgeri AB:s fastighet i kvarteret Lindormen. Det sistnämnda företaget hade färgeriet och blåeriet inrymda i en av de låga träbyggnaderna närmast ån. Jfr bild 11. Foto A. Dahlgren, UFF.

tomtens långsidor. Vid Svartbäcksgatan stod ett stort tvåvånings bostadshus av rödfärgat timmer och med spåntak. Bl. a. taktäckningsmaterialen avslöjar att husen måste ha uppförts före 1802, då en kungörelse förbjöd användande av torv och spån på nya hus. Vi vet att under 1780- och 1790-talen dåvarande ägaren och brukaren av gården färgaren Anders Sundberg företog en rad ny- och ombyggnader. Han lät t. ex. 1794 uppföra ett för sin tid och i jämförelse med de flesta övriga borgarhusen i Uppsala ovanligt magnifikt bostadshus vid gatan, bild 46, vilket i förändrat skick ännu är kvar.

Kv. Lindormen nr 4, Svartbäcksgatan 28, fungerade också som färgargård under flera decennier på 1800-talet. Gustaf Hedman (1787–1832) övertog 1815 som nybliven färgare och borgare i staden denna dittillsvarande garvargård. Efter Gustaf Hedmans död övertogs färgerirörelsen av sonen Gustaf Leonard Hedman (1817–1873). Även den hedmanska färgargårdens disposition är känd. Den byggnad som Hedmans färgeri var inrymt i jämte huvudbyggnaden från 1815 och 1845 och brygghuset från 1700-talet återfinns ännu i dag på tomten.

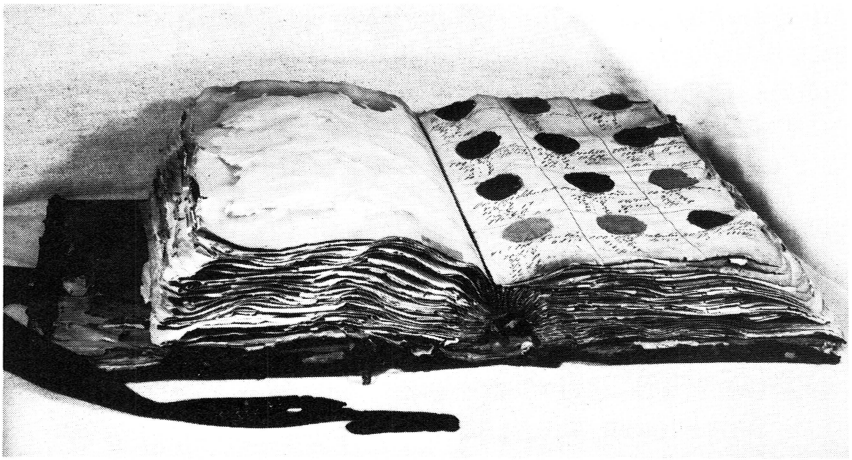

Bild 20. Färgreceptbok från J. E. Cederholms färgeri, som var verksamt i kvarteret Leoparden, Svartbäcksgatan 22, i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Tillhör Färgargården i Norrköping. Foto Norrköpings museum.

Ett av de större färgerierna i Uppsala i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet var det som färgaren Olof Trysell (f. 1748) drev i kvarteret Leoparden, tomt nr 6 och 7, S:t Olofsgatan 28. Tyvärr revs större delen av den äldre bebyggelsen på tomten för endast ett tiotal år sedan, bl. a. det stora bostadshuset som Trysell lät uppföra 1787, bilderna 47 och 48, och som till sin karaktär liknade färgaren Sundbergs ungefär samtida bostadshus i kvarteret Lindormen. De båda bostadshusen vittnade inte minst om färgeriernas stora lönsamhet och färgarens höga sociala ställning i samhället.

På granntomten kv. Leoparden nr 4, 5 och 8, Svartbäcksgatan 16, drevs ett färgeri under några decennier i början av 1800-talet av guldsmeden Erik Ernander och dennes son Johan Petter. Dessas verksamhet och gård presenteras närmare längre fram i denna uppsats.

Under senare hälften av 1800-talet och i början av detta århundrade fanns ett färgeri på tomten kv. Leoparden nr 1, Svartbäcksgatan 22. Omkr. 1860 anlades detta av färgare Erik Åsander. Det övertogs senare av färgare P. Cederholm, vars receptbok med färgprover förvaras på Färgargården i Norrköping, bild 20.

Bland övriga färgare vid Svartbäcksgatan märktes Johan Fondelius (1760–1813), som hade sin verksamhet förlagd till kv. Sandbacken nr 3

och 4, Svartbäcksgatan 15. 1795 lät Fondelius uppföra ett nytt envånings bostadshus av trä vid Svartbäcksgatan. Huset står kvar i dag, dock med en 1825 påbyggd övervåning och med en panel från 1860-talet, bild 27.

Guldsmeder, tenngjutare och kopparslagare

Uppsala har mycket fina traditioner inom guld- och silversmideshantverket. Särskilt under 1700-talet och 1800-talets början fanns här några av landets skickligaste hantverkare på området. Flera av stadens mera välkända guld- och silversmeder under denna tid hade sina verkstäder i någon av de bevarade äldre gårdarna vid Svartbäcksgatan.

Några speciella verkstadsbyggnader av samma omfattning som t. ex. garvarna och färgarna hade behövdes inte för guldsmederna. Flera guldsmeder kunde därför hyra lokaler hos någon annan hantverkare eller handelsman. Bland guldsmederna och guldsmedsgårdarna tilldrar sig Erik Ernander och dennes ännu till stora delar bevarade gård kv. Leoparden 4, 5 och 6, Svarbäcksgatan 16, särskilt stort intresse, bilderna 1, 49 och 50.

Erik Ernander (1748–1809), som kommit att räknas till stadens genom tiderna mest framstående och stilsäkra guldsmeder, blev mästare i staden 1775. Bild 21. Han var född i Gamla Uppsala och gick i lära hos Carl Fahlberg, också han en av Uppsalas skickligaste guldsmeder. Vid sidan om guld- och silversmide sysslade han med andra hantverk. På 1790-talet drev han ett tegelbruk utanför Svartbäckstull. Senare startade han, som tidigare nämnts, ett färgeri på sin gård i kvarteret Leoparden.

1786 stod Erik Ernander som ägare till kv. Leoparden nr 4. Guldsmedsverkstaden var inrymd i bottenvåningen i det ännu bevarade tvåvånings bostadshuset vid gatan, bild 49. I övrigt var gården bebyggd med sedvanliga torvtäckta uthus av trä för självhushållets behov. 1792 förvärvade Ernander grannfastigheten nr 8 vid Östra Ågatan. Något senare utökade han sin gård med ytterligare en grannfastighet, nr 5 i hörnet av Svartbäcksgatan och Nybrogatan. Denna hade under 1700-talet fungerat bl. a. som Uppsalas gästgivargård. Gästgivare och ägare av gården var då Olof Rosling (1712–1769), vars änka sålde fastigheten till Ernander.

När den stora fastigheten kv. Leoparden nr 4, 5 och 8 bildats företog Erik Ernander flera förändringar beträffande bebyggelsen, främst för att här kunna inrymma sitt nystartade färgeri. Exempelvis nyuppfördes vid Nybrogatan en färgeri- och blåeribyggnad av sten samt inreddes en butik eller ett s. k. färgerimagasin i den gamla gästgivargårdens stora sal i huvudbyggnadens bottenvåning.

Erik Ernander ägde ytterligare ett par fastigheter i Svartbäcksområdet, bl. a. kv. Hjorten nr 9, Svartbäcksgatan 21. Här lät han under sitt sista levnadsår påbörja uppförandet av ett tvåvåningshus av sten, ännu bevarat och ännu bärande en slutsten över gatuporten med byggnadsår och byggherrens initialer E. E. inhuggna. Byggnadens nuvarande fasaddräkt härrör dock från 1899.

Efter Erik Ernanders död övertogs den stora gården i kvarteret Leoparden liksom färgerirörelsen och guldsmedsverkstaden där av sonen Johan Petter Ernander (1776–1835), också han färgare och en skicklig guld- och silversmed, bild 22. När Johan Petter i sin tur avlidit övergick gården i dottern Johannas ägo. Hon gifte sig med med. dr P. J. Hyckerström. Därmed var fastighetens historia som färgar- och guldsmedsgård slut. Under den hyckerströmska tiden fick gården nya funktioner och den kom att genomgå yttre och inre förändringar, som är av stort byggnadshistoriskt intresse. Därom mer nedan.

Guldsmeden och garvaren Anders Ahlander (1773–1819) hade sin bostad, och troligen också sin guldsmedsverkstad, i den Ernanderska fastigheten i kvarteret Hjorten. Här var han hyresgäst. Däremot ägde han en tid kv. Lindormen nr 4, där han drev ett garveri. Från 1810 arrenderade han dessutom stadens tegelbruk utanför Svartbäckstull. Ahlander blev tydligen förmögen av sitt mångsyssleri. Enligt uppgift skall han på sin tid ha varit en av Uppsalas största skattebetalare. Emellertid råkade han ut för falska gäldenärer och förlorade sin förmögenhet. Han drog sig då tillbaka till den lilla gården Rosenbäck, som han anlagt åt sig strax utanför Svartbäckstull, motsvarande nuvarande Svartbäcksgatan 41. Bild 24.

Anders Ahlander hade en son, Carl August Ahlander (1812–1842), som också var guldsmed. Denne var en tid gesäll hos Johan Petter Ernander.

En annan guldsmed som bodde och arbetade i förhyrda lokaler vid Svartbäcksgatan var Mårten Fondelius (1766–1806). Han höll till i kv.

Bild 21. Mjölkkanna och kaffekanna av silver. Tillverkade 1785 av Erik Ernander, som var verksam i kvarteret Leoparden, Svartbäcksgatan 16. Kaffekannans höjd 20,5 cm. Upplandsmuseet, inv.nr UM 17260 och 17259. Foto Sven Österberg.

Bild 22. Ljusstakar av silver. Tillverkade 1823 av Johan Petter Ernander, som var verksam i samma gård som fadern Erik Ernander. Höjd 19 cm. Upplandsmuseet, inv.nr UM 13525. Foto Sven Österberg.

Bild 23. Supkopp av silver. Tillverkad 1809 av Johan Petter Berg, som var verksam både som guldsmed och som garvare i kvarteret Lindormen, Svartbäcksgatan 26. Höjd 4 cm. Ägare och foto Nordiska museet.

Bild 24. Gräddkanna av silver. Tillverkad 1811 av Anders Ahlander, som då var verksam i kvarteret Hjorten, Svartbäcksgatan 21. Höjd 10 cm. I privat ägo. Foto Sven Österberg.

Bild 25. Ljusstake av tenn. Tillverkad 1806 av Johan Eric Schult, som var verksam i kvarteret Lindormen, Svartbäcksgatan 24. Höjd 18,5 cm. Upplandsmuseet, inv.nr UM 8840. Foto Sven Österberg.

Hjorten nr 8, Svartbäcksgatan 23. Guldsmeden och garvaren Johan Petter Berg (1776–1840) ägde en tid kv. Lindormen nr 4, där han synes ha haft såväl guldsmedsverkstad som garveri. Bild. 23.

En av Uppsalas mera kända tenngjutare hade också sin verkstad och gård vid Svartbäcksgatan. Från 1783 till 1811 ägde och nyttjade Johan Eric Schult (1749–1820) fastigheten nr 5 och 6 i det i övrigt av garverier och färgerier så dominerade kvarteret Lindormen. Schult var under lång tid ensam tenngjutare i Uppsala, vilket sannolikt var en av orsakerna till hans ovanligt stora produktion. Denna bestod utöver s. k. flatgods mest av stop och ljusstakar, bild 25. Särskilt omfattande var Schults produktion under de s. k. brännvinsåren 1779 och 1780, då han hade jättebeställningar på apparatur till bränneriet.

Bland de många hantverkare vid Svartbäcksgatan som arbetade i metall fanns några kopparslagare. Särskilt skall nämnas fabrikör Carl Fredrik Sundberg (1805–1870), som på 1830-talet övertog sadelmakare Palmgrens fastighet kv. Sandbacken nr 2 och där uppförde en stenbyggnad inne på gården med två stora verkstadsrum, bild 28. Sundberg företog också en del ombyggnads- och upprustningsarbeten. Genom att t. ex. låta måla huvudbyggnadens timmerfasader med gul slamfärg och klä in knutarna i bottenvåningen med bräder, som målades vita, gav han uttryck för de ambitioner i fråga om träarkitekturens förnyelse som började göra sig märkbara i Uppsala under 1830- och 1840-talen.

Under en kort tid på 1850- och 1860-talen fanns ett kopparslageri också på gården kv. Leoparden nr 1, Svartbäcksgatan 22. En del av den nuvarande vinkellängan vid Linnégatan och Östra Ågatan uppfördes 1856 som kopparslagarverkstad av innehavaren Carl Berg. Som redan nämnts förlades senare ett färgeri hit.

Övriga hantverkare

Ett hantverk som under mycket lång tid kom att prägla den 1939 rivna gården kv. Hjorten 6 och 7, Svartbäcksgatan 25, var bageri, bild 34. Själva bageriet, som låg i hörnet av Tovegatan och Svartbäcksgatan, fanns kvar långt in på 1900-talet. Som anläggning var gården mycket märklig, då den till så stora delar stod oförändrad i sitt ursprungliga skick från sannolikt 1700-talets början.

Under 1800-talets senare del tillkom ett par bagerier vid Svartbäcksgatan. Särskilt kan nämnas det bageri som på 1870-talet inreddes i den förutvarande garveri- och färgeribyggnaden på kv. Lindormen nr 4.

Bland de hantverk som fanns inom Svartbäcksområdet under det förindustriella skedet skall också nämnas den trädgårdsrörelse som orangerare Lars Boberg (f. 1736) drev på den stora tomten kv. Leoparden nr 9, nuvarande kvarteret Tigern, under 1700-talets senare del, bild 47, och som hans änka synes ha fortsatt att driva under några år.

Några hantverksgårdar, de allra flesta numera helt borta, rymde var och en flera hantverk. Ofta var det fråga om sådana verksamheter som inte krävde några speciella och större byggnader. Under 1800-talets förra hälft och mitt utgjorde exempelvis de tre fastigheterna kv. Örtedalen nr 11 och 12 och nr 13 och 14 samt nr 22 (nuv. kvarteret Edda) vid korsningen av Svartbäcksgatan och Norra Ladugatan sådana hantverksgårdar. I kv. Örtedalen nr 22, Svartbäcksgatan 31, hade omkr. 1850 en svarvare, en målare och en skräddare sina lokaler. Dessutom bodde här hantverkare, vars verksamheter synes ha varit lokaliserade till andra platser i staden, nämligen en sadelmakare, en trädgårdsmästare och en sejlare. Möjligen hade trädgårdsmästaren sin trädgård omedelbart nordöst om gården och längs Ladugatan. Alla hyrde av gårdsägaren färgare G. L. Hedman.

Bryggerier

Etableringen 1856 av ett större bryggeriföretag på tomten nr 2 i kvarteret Sandbacken, Svartbäcksgatan 13, kan tillsammans med anläggandet på 1840-talet av ett bränneri vid Rosenbäck, Svartbäcksgatan 41, ses som inledningen till ett nytt skede i Svartbäcksområdets utveckling, det industriella skedet. Bryggeriet har särskild aktualitet eftersom bebyggelsens vara eller icke vara länge diskuterats inför planerandet av ett nytt stadsbibliotek i kvarteret Sandbacken.

Här har tidigare nämnts en del om bryggeritomtens äldre bebyggelse. Fastighetens utveckling från en professorsgård till först en sadelmakargård och sedan en kopparslagargård har också berörts. Kopparslagaren Carl Fredrik Sundberg sålde omkr. 1852 gården till klädeshandlare Henrik Söderberg, tydligen till följd av iråkade ekonomiska svårigheter. Men han stannade kvar i gården som hyresgäst, och ända till

Bild 26. Kvarteret Sandbacken, fasaden mot Klostergatan 1902. I mitten reser sig Upsala Bayerska Bryggeri AB:s bryggerihus, uppfört 1856 av den förste bryggaren på platsen baron Henrik von Düben, men om- och påbyggt 1887. Bortom bryggerihuset bl. a. kontorshuset från 1868. Foto A. Dahlgren, UFF.

Bild 27. Kvarteret Sandbacken, fasaden mot Svartbäcksgatan 1902. Bostadshuset i vinkel längst till höger fick sin omfattning 1817 vid en till- och påbyggnad av ett envåningshus från 1795 närmast Klostergatan. Reveteringen utfördes 1868. Till vänster ligger den bebyggelse som tillkom på tomt nr 3 o 4 genom omfattande om- och nybyggnader 1825 i samband med att handelsman Martin Douhan förvandlade fastigheten från färgargård till handelsgård. Alla dessa byggnader står idag i stort sett oförändrade sedan 1860-talet. Foto A. Dahlgren, UFF.

1866 drev han kopparslageriet i den verkstadsbyggnad han själv en gång låtit uppföra.

Den som 1856 inköpte kv. Sandbacken nr 2 av handlanden Söderberg och där startade ett bryggeri var friherre Henrik von Düben. Hur gården var disponerad vid detta köp framgår av bild 28. Förutom det ännu bevarade bostadshuset i hörnet av Svartbäcksgatan och Klostergatan utgjordes bebyggelsen av ett flertal ekonomibyggnader längs Klostergatan och inne på gården, bl. a. stall, fähus och bodar av olika slag närmast granntomten nr 1 i nordöst. I norr sköt tomten ut i en spets. Här var en trädgård anlagd med fruktträd, buskar och lusthus, sannolikt ett minne från professorstiden.

Omedelbart efter förvärvet började von Düben planera och bygga för det nya bryggeriets behov. Längs Klostergatan, på platsen för de gamla stall- och fähuslängorna i nordöst, lät han uppföra sitt stora bryggeri-

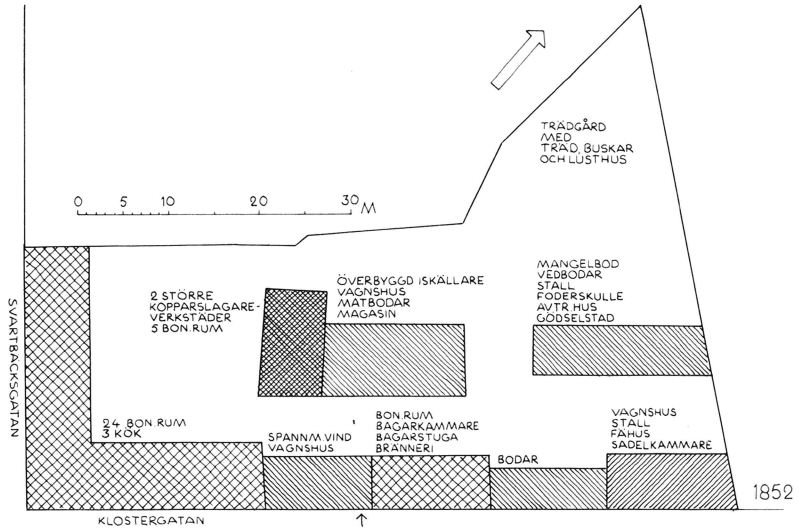

Bild 28. Kv. Sandbacken nr 2, Svartbäcksgatan 13, 1852. Vid denna tid utgjorde fastigheten en kopparslagargård med en verkstadsbyggnad av sten inne på tomten. Övriga hus var uppförda av trä samt rödfärgade med undantag av huvudbyggnaden vid Svartbäcksgatan som var gulslammad. Teckenförklaring på bild 31. Rekonstruktion av förf. med ledning av tomtkartor, brandförsäkringsvärderingar och byggnadssyner.

hus av sten. Byggnaden kom att rymma tre våningar jämte stor källare. Utifrån sett hade byggnaden dock karaktär av ett högt envåningshus med frontespis. Den innehöll från början huvudparten av de olika typer av utrymmen som krävdes för framställning av s. k. bayerskt öl. Här fanns spannmålsmagasin, mälteri för groning av kornet (»stöpning»), torkplåt eller kölna där groningen stoppades genom torkning (»kölning»), maltmagasin samt själva bryggeriet där »mäskningen» skedde och vörten kokades. För den slutliga jäsningen av ölet, som skulle pågå i ca 3 månader i stora ekfat, användes en äldre iskällare inne på gården.

I väster på tomten lät von Düben uppföra dels en ny magasins- och bodlänga, dels en ny svinhus- och vedbodlänga. På en utvidgning av tomten som skett genom inköp av en del av tomt nr 1 förlades en ny stall- och fähuslänga.

Ganska snart företogs ytterligare nybyggnader och förändringar på bryggerigården. Framför allt under de följande årtiondena, då nya ägare kommit in i bilden, utvecklades bryggeriet successivt till en av de

största industrianläggningarna i 1800-talets Uppsala. Redan 1858 tillkom flera hus inom den norra delen av tomten, bl. a. ett mycket stort uthus av trä med lider, vagnshus och stall samt utrymmen för lagring av öl. Vidare inreddes då ett rum för sodavattenstillverkning i en av bodarna. Bild 29.

1860 bildade von Düben tillsammans med bryggmästare Eric Abraham Didrikson Bryggeribolaget von Düben & Co. Men redan 1861 försålde han sin hälft i bolaget till den då nyblivne borgaren i Uppsala handlanden Henrik Magnus Kellgren (1827–1872), vilken alltså jämte Didrikson blev bolagets intressenter.

En ny viktig förändring i ägandeförhållandet inträffade 1865 då Didrikson och Kellgren försålde hela bryggerifastigheten med inventarier till det samtidigt bildade Upsala Bayerska Bryggeri AB, det företag som skulle komma att verka på platsen ända fram till 1965–66.

Bland de tillsammans 39 personer som tecknade aktier i det nybildade bryggeribolaget återfanns flera av de köpmän och borgare som kom att få stor betydelse för den ekonomiska utvecklingen i Uppsala under det begynnande industrialiseringsskedet, t. ex. Carl Eric Grönbeck (1803–1880), Gustaf Algot Sandström (1828–1901), Henrik Wilhelm Söderman (1829–1901) och Frans Otto Törnlund (1829–1898).

H. W. Söderman utsågs till bolagets förste verkställande direktör, en post som han innehade oavbrutet i tio år. Förste inspektoren eller disponenten var handlanden H. M. Kellgren, men Kellgren ersattes på disponentposten redan 1866 av Viktor Lindbergh (1824–1889), som kvarstod till sin död.

Produktionen vid bryggeriet utgjordes under de första decennierna av bayerskt öl, svagdricka och sodavatten. Efter en markant nedgång under de allmänna krisåren 1867–69 var produktionen verksamhetsåret 1871–72 dubbelt så stor som 1865–66. De fyra följande åren medförde ytterligare mycket markanta ökningar av produktionen. Nu började man också tillverka svenskt öl och sockerdricka. Fr. o. m. mitten på 1880-talet ingick pilsner i produktionen och under åren 1906–1908 utökades sortimentet från vattenfabriken med Limonad, Astrakan och Enbärsdricka. Men bolagets egen tillverkning av dessa drycker lades ner 1909 och i stället koncentrerade man sig på maltdryckerna, vilka nu salufördes under beteckningarna Lageröl, Pilsneröl, Iskällar-Pilsnerdricka, Gambrinus, Svagdricka och Porter.

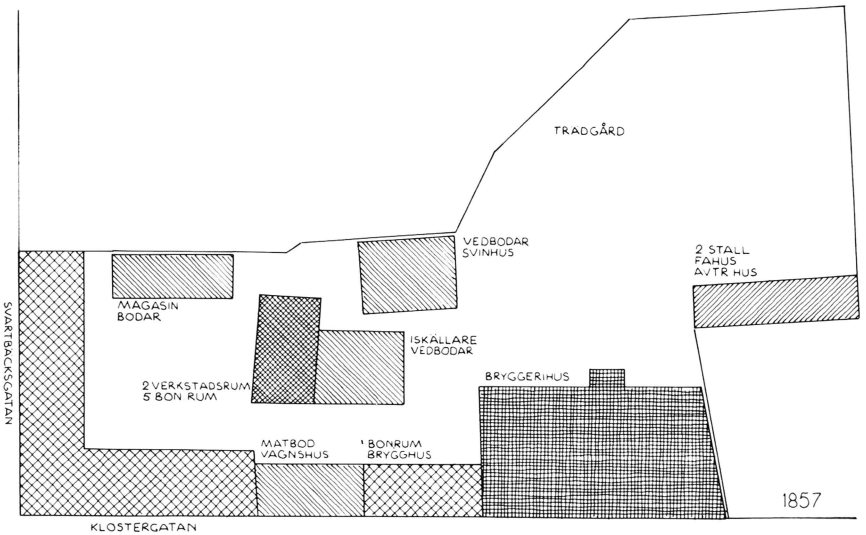

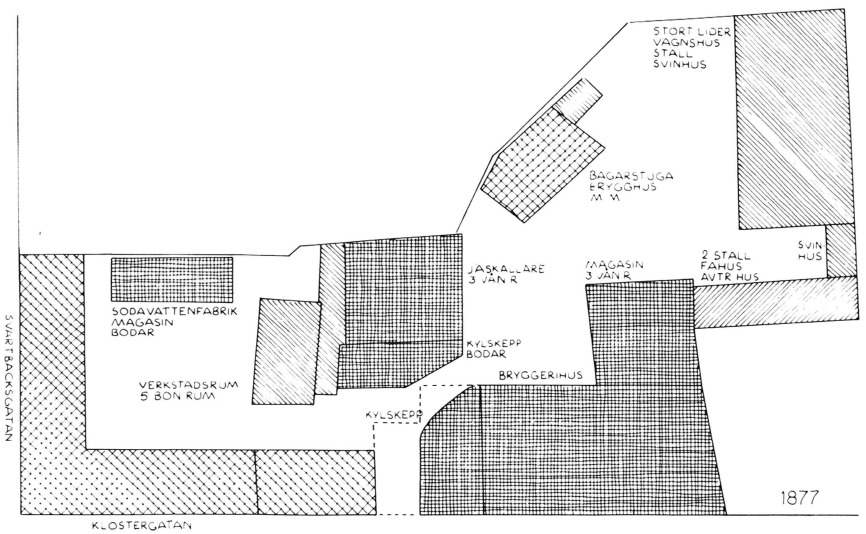

Bilderna 29–31. Bryggeritomtens i kvarteret Sandbacken disposition under tre utvecklingsskeden. Bild 29 visar förhållandena 1857, då de första av bryggaren Henrik von Düben uppförda byggnaderna stod klara och en utvidgning av tomten skett mot nordöst. Vid denna tid fanns ännu kopparslageriet kvar på gården. Bild 30 visar förhållandena 1877, sedan Upsala Bayerska Bryggeri AB låtit utföra de första stora till- och nybyggnaderna. Bild 31 visar bryggerigården sedan denna i huvudsak fått sin byggnadsmässigt slutgiltiga omfattning genom nybyggnader 1881, 1884 och 1891. Rekonstruktioner av förf. med ledning av tomtkartor, brandförsäkringsvärderingar, byggnadslovsritningar och bolagets protokoll.

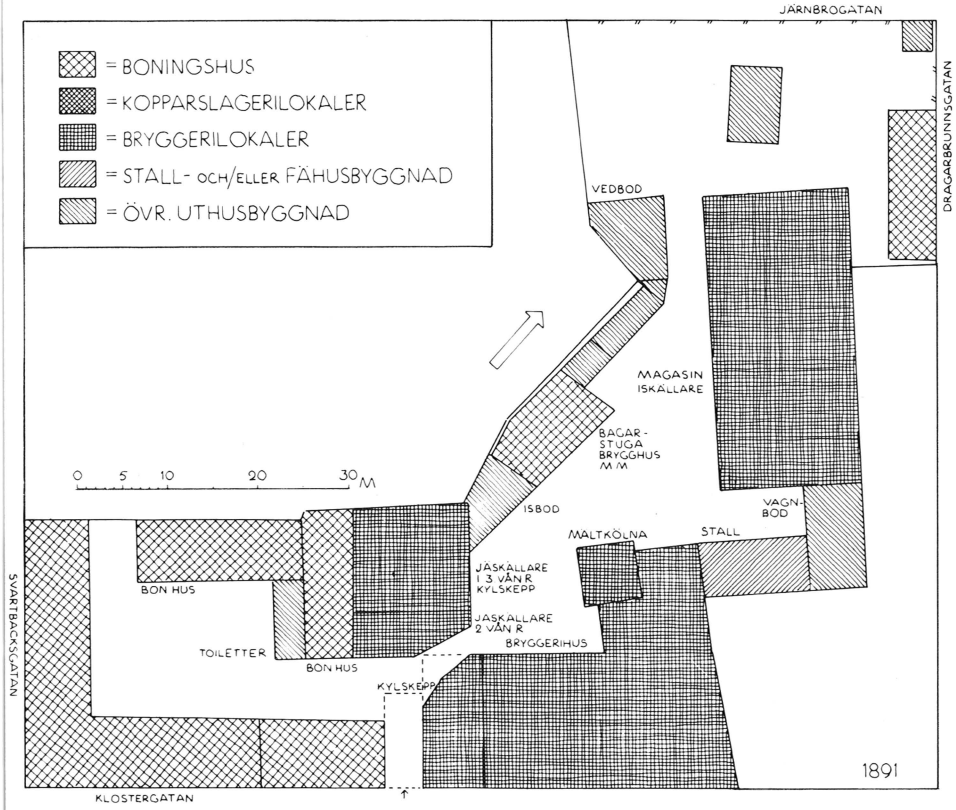

Den ökade produktionen och det ökade sortimentet krävde naturligtvis större lokaler och en utökning och omdisposition av bryggerilokalerna blev nödvändig.

Ett av det nya bryggeribolagets första byggnadsföretag var att 1868 uppföra en kontorsbyggnad vid Klostergatan alldeles intill och som en fortsättning på det äldre bostadshuset. Samtidigt erhöll den gamla huvudbyggnaden sin nuvarande yttre putsmantel samt byggdes bryggerihuset till i sydväst längs Klostergatan.

Under 1870-talet skedde några viktiga till- och nybyggnader. Bryggerihuset försågs 1876 med en flygel i norr i tre våningar med magasin och mältbottnar. Samtidigt gjordes vissa förändringar och förbättringar i bryggeriinredningen. Ursprungsritningarna till dessa arbeten hade

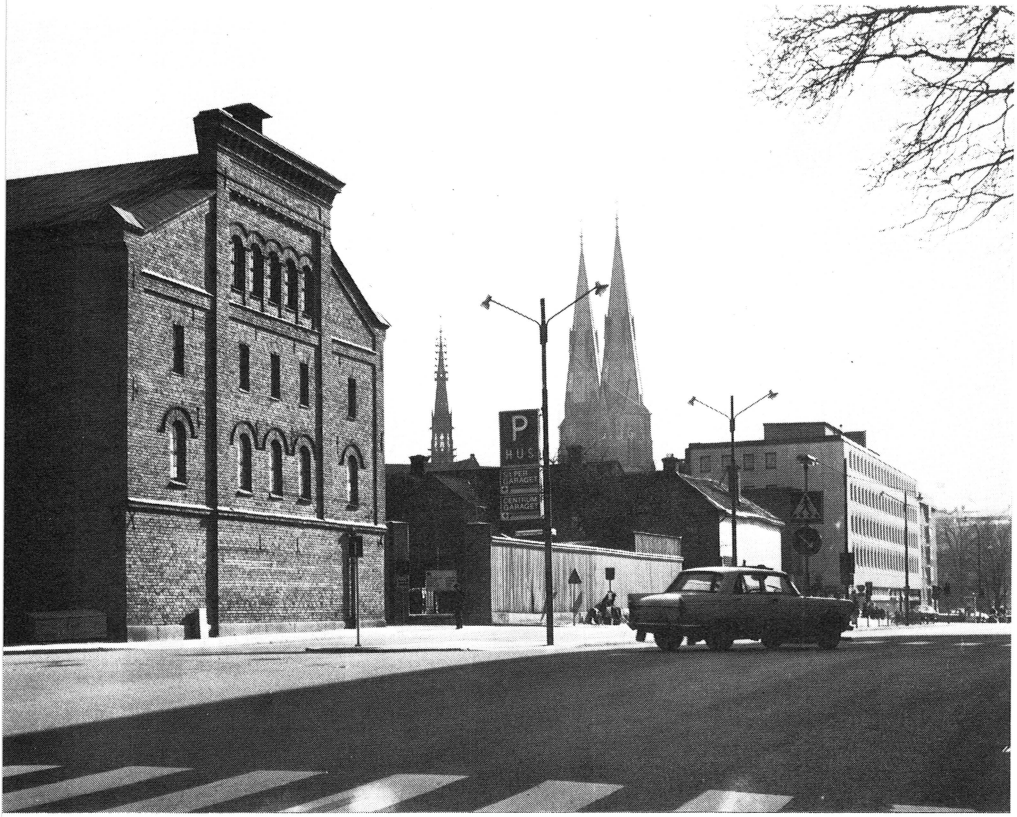

Bild 32. Kvarteret Sandbacken, fasaden mot S:t Olofsgatan. Till vänster Upsala Bayerska Bryggeri AB:s magasins- och källarbyggnad från 1881. Byggnadens gavel mot gatan placerades och utformades med tanke på att den skulle komma att vetta mot en bred »paradgata». Beslut om Järnbrogatans (S:t Olofsgatans) breddning fattades av stadsfullmäktige redan 1880, men breddningen genomfördes först på 1960-talet. Foto förf. 1975.

bolaget beställt från Chemnitz i Tyskland, men för de slutgiltiga, omarbetade ritningarna svarade byggmästare Åsberg i Uppsala.

En ny stor stenbyggnad i tre våningar ovan mark uppfördes 1877. I bottenvåningen inreddes en jäskällare och i de övre spannmåls- och maltmagasin. I direkt anslutning till jäskällaren, som placerades strax väster om bryggerihuset, förlades en mindre träbyggnad för kylskepp, där vörten kyldes ner i stora öppna bassänger innan humlen skulle tillsättas.

Utvecklingen av bryggerigården fortsatte i oförminskad takt under

1880-talet. En rad åtgärder vidtogs som gav industrianläggningen dess slutgiltiga omfattning, bilderna 30 och 31. Genom inköp 1876 av tomt nr 7 och en del av tomt nr 6 hade en ytterligare utvidgning av bryggeritomten kunnat göras mot norr fram till Järnbrogatan och Dragarbrunnsgatan. Större delen av den äldre bebyggelsen på de tillköpta tomterna liksom den stora stall- och liderbyggnaden från 1858 revs för att ge utrymme för en ändamålsenligare industribebyggelse åt det starkt expanderande bryggeriet. Nu kunde en ny infart också ordnas till bryggerigården. 1881 uppfördes den stora magasins- och källarbyggnaden av tegel, vars monumentala nordvästgavel i dag vänder sig mot S:t Olofsgatan, bild 32. Ungefär samtidigt tillkom ett nytt stall för bryggarhästarna, en vagnsbod och vissa andra bodutrymmen. Tre år senare tillkom en mältkölna, i form av en tornbyggnad placerad i direkt anslutning till bryggerihusets magasinsflygel. Ritningarna till kölnan var upprättade av Wiklunds Mekaniska Werkstad i Stockholm.

Bryggerihuset blev också föremål för förändringar och moderniseringar under 1880-talet. 1887 skedde en påbyggnad och huset fick den yttre gestalt som det sedan skulle ha fram till 1931, bild 26.

Under det för bryggeriet mycket expansiva utvecklingsskedet under 1880-talet hade också antalet anställda vid bryggeriet ökat. Det blev nödvändigt att bereda bostäder åt åtminstone en del av arbetarna inom fastigheten. Fördenskull revs en del äldre byggnader, bl. a. den sundbladska kopparslagarverkstaden, och uppfördes 1891 två bostadshus av sten inom tomtens sydvästra del. Det första huset fick tillsammans med en samtidigt nyuppförd jäskällare formen av en tillbyggnad i två våningar till den stora jäskällarbyggnaden från 1877. Den västra av de båda bostadslängorna byggdes emellertid om efter en kort tid till sodavattenfabrik.

I början av 1890-talet framträdde alltså bilden av en mycket förtätad och aktiv industrimiljö. Man måste ha haft stora problem att brottas med för att på ett rationellt och ändamålsenligt sätt kunna utveckla och driva en starkt växande industri inom en trång, oregelbunden kvarterstomt i centrum av Uppsala. Trots dessa problem kunde bryggeriet arbeta vidare ytterligare många år.

1900-talet innebar framför allt förändringar och omdispositioner i bebyggelsens inre. Dock utvidgades sodavattenfabriken 1924 och inköptes delar av tomt nr 3 och 4 för beredande av bl. a. uppställnings-

Bild 33. Öletiketter från Upsala Bayerska Bryggeri AB. Gambrinus-etiketten började användas omkr. 1920 och Pilsner-etiketten 1947. De två andra är från tiden före 1919, vilket år klassindelningen på maltdrycker infördes. Beteckningen Lageröl började användas vid bryggeriet 1895, Pilsenerdricka 1906 och Gambrinus 1909. Upplandsmuseet.

platser för bryggarbilarna. Efter en brand som härjade bryggerihuset 1931 fick denna byggnad en ny yttre gestalt samtidigt som det inre moderniserades. Ritningar härtill var upprättade av Gunnar Leche.

1966 lades bryggerirörelsen i kvarteret Sandbacken ned. Då hade Prippbryggerierna genom inköp av Stockholmsbryggerierna, vilka sedan 1926 innehaft aktiemajoriteten i Upsala Bayerska Bryggeri AB, övertagit rörelsen. Det är ett stycke spännande industrihistoria som avspeglar sig i bebyggelsen på den gamla bryggeritomten i kvarteret Sandbacken.

Det av Henrik von Düben grundade och av Upsala Bayerska Bryggeri AB senare övertagna bryggeriet var inte det enda vid Svartbäcksgatan under 1800-talets senare hälft. I samma kvarter, på tomt nr 5 och 6,

Bild 34. Kvarteret Hjorten, fasaden mot Svartbäcksgatan 1902. Längst till vänster den 1939 rivna bagerigården på tomt nr 7. Dess bebyggelse uppfördes sannolikt under tidigt 1700-tal. Till höger därom Olof Karells handelsgård, vars huvudbyggnad uppfördes 1825 och panelades 1850. Foto A. Dahlgren, UFF.

Svartbäcksgatan 17, startade omkr. 1860 bryggaren Eric Lindroth ett litet bryggeri, som drevs mer hantverksmässigt. Det levde kvar ännu ett stycke in på detta århundrade under namnet P. E. Erikssons bryggeri.

Handel

Jämsides med hantverket spelade handeln tidigt en framträdande roll vid Svartbäcksgatan och efter industrialismens genombrott fick handeln, som redan framhållits, en allt större betydelse här för att senare bli helt dominerande och dessutom mer differentierad.

En av de äldsta handelsgårdarna från det förindustriella skedet ligger på tomt nr 8 i kvarteret Hjorten, Svartbäcksgatan 23, bilderna 3 och 33. Denna fastighet, som f. ö. är den i dag bäst bevarade handelsgården i Uppsala, är känd som handelsgård redan under 1700-talet. Den innehades under slutet av århundradet och i början av 1800-talet av handelsman Magnus Ekströmsson (f. 1737). 1821, då hökaren Eric Brun-

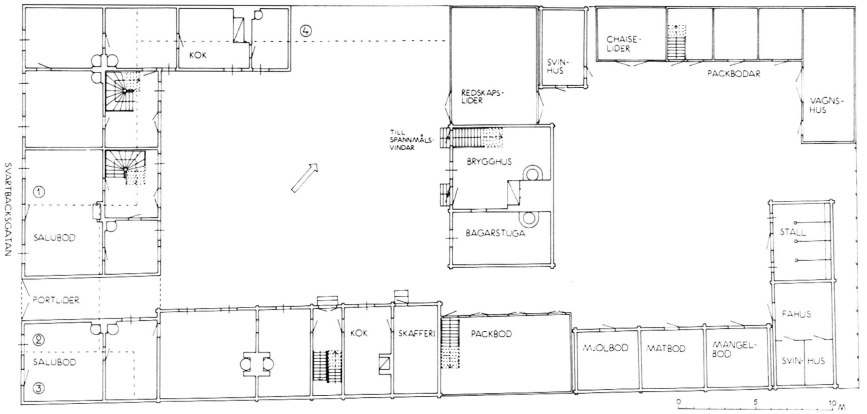

Bild 35. Plan över Brundinska handelsgården kv. Hjorten nr 8, Svartbäcksgatan 23, 1825, sedan handelsman Eric Brundin detta år låtit uppföra det nuvarande bostadshuset i två våningar vid gatan med köksflygel i norr. För att bereda plats åt detta hus revs fyra äldre träbyggnader. Dessa har på planen markerats med punktstreckade linjer och siffror: 1=envånings bostadshus, 2=envåningshus med bl. a. handelsbod, bodkammare och kök, 3=envåningshus med bl. a. bagarbod och 4=öppet hästlider. Bodkammaren och hästlidret vittnar om att gården före Brundins tid var ett s. k. bondkvarter. Rekonstruktionsförsök av förf. med ledning av uppmätning från 1939, brandförsäkringsvärderingar och byggnadssyner.

din (1790–1833) stod som ny ägare till fastigheten, hade denna helt kvar sin 1700-talsprägel. Vid gatan låg då i rad tre låga, rödfärgade bostadshus av trä med torvtak, bild 35. I en av dessa var handelsboden och bodkammaren inrymda. Inne på gården och längs tomtgränserna slöt alla de för handelsrörelsen och för jordbrukets behov nödvändiga byggnaderna tätt intill varandra. En stor brygghus- och magasinsbyggnad mitt på tomten delade gården i en mangård och en stall- och fägård. Byggnaderna för handelns behov utgjordes bl. a. av packbodar. Här fanns också ett stort öppet hästlider med plats för 20-talet hästar. Detta lider och bodkammaren vittnade om att gården vid denna tid utgjorde ett s. k. bondkvarter, dvs. den typ av handelsgård där handelsmannen upplät husrum för bonde och fora mot att bonden gjorde sina uppköp i affären på gården. Som vi skall se blev denna typ av handelsgård allt vanligare vid Svartbäcksgatan, liksom i staden överhuvudtaget, under 1800-talets senare hälft.

Eric Brundin och senare dennes dödsbo företog successivt en rad omfattande åtgärder på den Ekströmssonska gården, vilka till väsentliga delar gav gården dess nuvarande uppbyggnad med bl. a. ett för sin

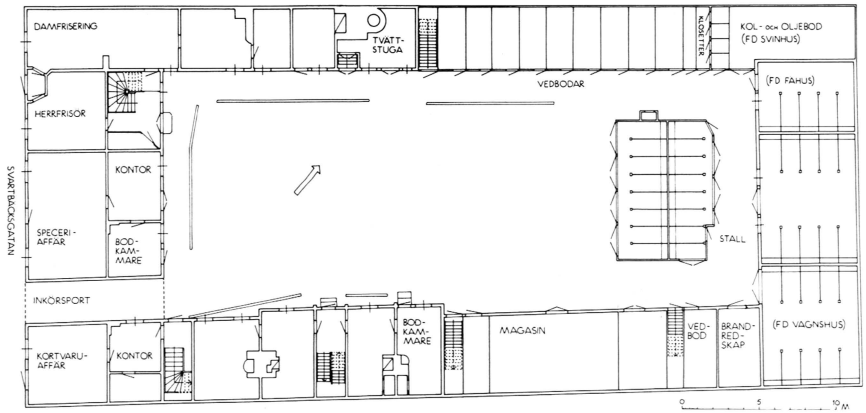

Bild 36. Plan över Karellska, f. d. Brundinska, handelsgården i kvarteret Hjorten. Denna gård var från 1890-talet till 1930-talet ett utpräglat bondkvarter. Här fanns två bodkammare, där bönderna kunde sova över under affärsresor till staden, och gott om plats för böndernas hästar. De rikt tilltagna stallutrymmena inreddes i början av 1890-talet, då Olof Karell öppnade specerihandel i gården. Efter uppmätning från 1939 av Nils Sundquist, UFF.

tid mycket representativt utformat bostadshus närmast gatan. I en första etapp revs de gamla gatulängorna samt hästlidret i norr. I deras ställe restes den nuvarande stora tvåvåningsbyggnaden med en flygel i norr. 1825 stod huset färdigt. Det hade då rödfärgade timmerfasader. Bottenvåningen var inredd med två salubodar med tillhörande biutrymmen. I övrigt innehöll byggnaden tre stora bostadslägenheter. Några år senare skedde en förnyelse av ekonomiutrymmena. Två långa bodlängor fick ersätta ett flertal mindre hus av olika ålder och dimension.

1840 lät Eric Brundins efterlevande uppföra en ny vinkellänga av timmer i öster med fähus, stall och vagnslider. Kvar från 1700-talet var nu bara brygghuset mitt på gården samt den bostadsflygel i söder, som ännu idag bildar en avgränsning i söder av gårdsmiljön.

Omkr. 1850 fanns två kryddkramhandlare verksamma i gården, Anton Örnmark (1816–1854) och Jonas Hultberg (1824–1876). Båda var hyresgäster. Ägaren vid denna tid, inspektor L. Nyström i Almunge, lät 1850 företaga en stor ombyggnad av huvudbyggnaden och södra flygeln samt bygga till norra flygeln med brygghus och bagarstuga. Sannolikt erhöll huvudbyggnaden samtidigt den ytterpanel som ännu är synlig mot gården. 1849 hade den nuvarande två våningar höga bod-

Bild 37. F.d. Ernanderska gården kv. Leoparden nr 4, 5 o 8 1902. Denna utgjorde vid denna tid ett av de åtta bondkvarteren vid Svartbäcksgatan. Speceri- och viktauliehandeln innehades av Fr. Mellbin. Foto A. Dahlgren, UFF.

längan i norr fått ersätta den som Brundin byggde här 1828. Speciella utrymmen för gästande bönders hästar saknades på gården vid denna tid. Om detta berodde på utrymmesbrist eller på att gården just då inte fungerade som bondkvarter är oklart.

Så som gården såg ut efter ombyggnaderna 1850 kom den i sina huvuddrag att stå till början av 1890-talet. Då inleddes ett nytt skede i gårdens historia i och med att köpman Olof Karell (1866–1938), en av stadens sedermera mest kända och allmänt verksamma köpmän, återupptog speceri- och viktualiehandeln, som legat nere under några år. Gården fick nu den tydliga prägel av bondkvarter, som var levande ännu på 1930-talet, bild 36, alltså så länge Olof Karell var verksam på gården. På 1890-talet lät Karell inreda s.k. färdstall, där gästande bönder kunde ställa in sina hästar under stadsbesöket, i förutvarande fähuset och vagnslidret. Ett helt nytt lider med plats för 16 hästar uppfördes samtidigt mitt på den inre delen av gården. Vidare uppsattes räcken, vid vilka hästar också kunde bindas. Under marknader t.ex.

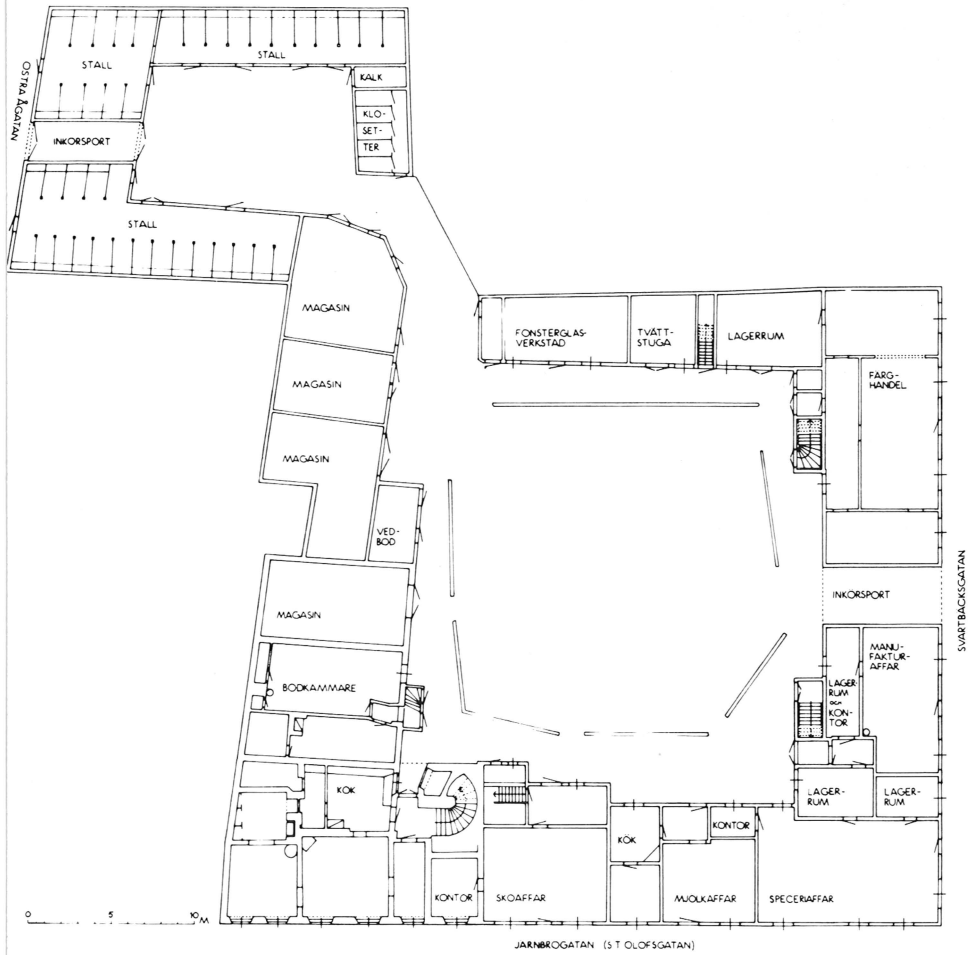

Bild 38. Plan över f. d. Ernanderska gården i kvarteret Leoparden 1939. Efter uppmätning av Nils Sundquist, UFF.

kunde man på en gång räkna ända upp till 80 hästar samt 20 bönder som övernattade i de båda s. k. bodkamrarna.

Strax intill det Karellska bondkvarteret ligger en annan välbevarad handelsgård, kv. Hjorten nr 10, Svartbäcksgatan 19, Även där går handelstraditionerna tillbaka till 1700-talet. Fastigheten ägdes och nyttjades i slutet av århundradet och fram till 1824 av viktualiehandlaren och rådmannen Johan Fredrik Novander (1750–1825). Från dennes tid finns emellertid inga byggnader bevarade. Den nuvarande bebyggelsen

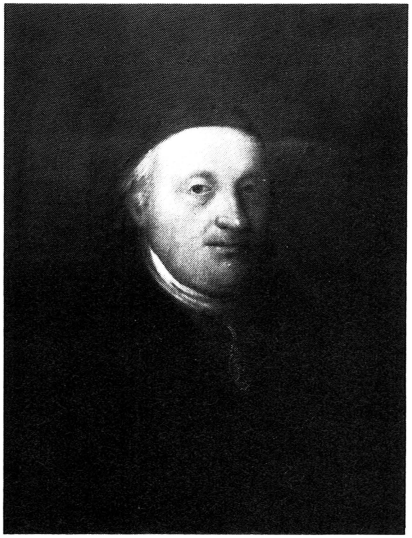

Bild 39. Handelsman Olof Forslund (1751–1833), »Prins Gustafs folkskolas förnämste stiftare», drev en kryddkramhandel i sin gård kv. Sandbacken nr 7 i hörnet av dåvarande Nybrogatan och Själagatan. Efter oljemålning av okänd konstnär. Skolförvaltningen i Uppsala.

nyuppfördes helt från grunden på 1840- och 1850-talen av viktualiehandlaren Johan Niclas Brändström (f. 1811). Till skillnad från bebyggelsen på de flesta övriga äldre och samtida handels- och hantverksgårdarna i Uppsala blev alla hus på Brändströms gård uppförda av sten, vittnande om byggherrens mycket goda ekonomiska situation.

Till de fastigheter som under 1700-talets slut och 1800-talets första decennier fungerade som handelsgårdar hörde också kv. Leoparden nr 2, Svartbäcksgatan 20, den på 1960-talet rivna gården kv. Hjorten nr 11, S:t Olofsgatan 34, samt den redan på 1870-talet rivna gården kv. Sandbacken nr 7 i hörnet av Järnbrogatan och Dragarbrunnsgatan. Den sistnämnda hade ett speciellt intresse. Här drev i jämförelsevis torftiga lokaler Olof Forslund (1751–1833) under ett 40-tal år en viktualiehandel, som gav honom en sådan förmögenhet att han kunde bidraga med 10 000 r:dr Rgd till uppbyggande av Prins Gustafs folkskola 1831 i grannkvarteret Toven. Vid skolans invigning kom därför Forslund att kallas för »Prins Gustafs folkskolas förnämste stiftare», bild 39.

Även den för ett tiotal år sedan rivna bebyggelsen på kv. Klostret nr 1, Svartbäcksgatan 14, bildade en av de äldsta, verkligt genuina handelsgårdarna i Uppsala. Här drev Anders Nyman d. ä. spannmålshandel i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Därefter öppnade

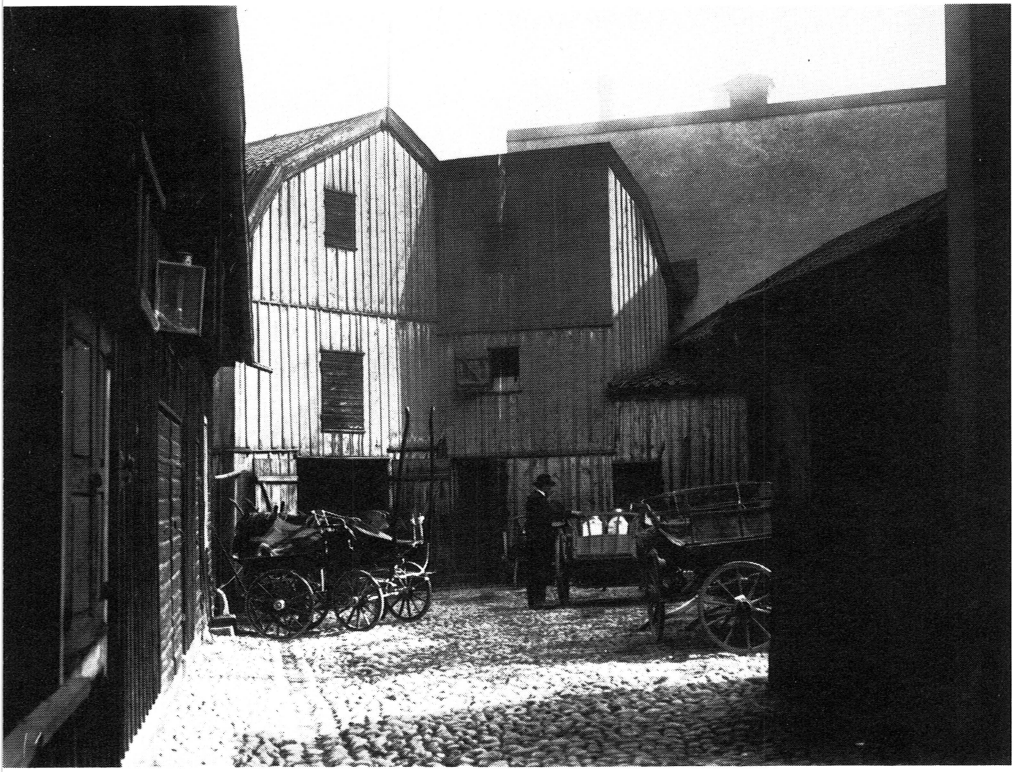

Bild 40. Den inre delen av bondkvarteret kv. Sandbacken nr 3 o 4, Svartbäcksgatan 15, 1908. Foto A. Dahlgren, UFF.

sonen Anders Nyman d. y. (1789–1852), känd som sin tids störste bråkmakare och processmakare i staden, en viktualiehandel. Från 1902 var Wolraths järnhandel inrymd här. Ett alldeles särskilt intresse hade fastigheten som en av de s. k. Hälsinge- eller Norrlandsgårdarna vid Svartbäcksgatan. I dessa gårdar inkvarterade hälsingebönder, samer och andra norrlänningar sina åkdon och där sålde de sina produkter under Distingsmarknaden. Ännu så sent som under 1960-talets marknader kunde man köpa renkött m. m. på Wolraths gård av samer från Jämtland. De andra Hälsingegårdarna är de alltjämt bevarade f. d. Ernanderska och Brändströmska fastigheterna i kvarteret Leoparden.

Den tidigare färgargården kv. Sandbacken nr 3 och 4, Svartbäcksgatan 15, blev i mitten på 1820-talet, sedan den övertagits av kryddkramhandlare Martin Douhan (1763–1834), förvandlad till en handelsgård

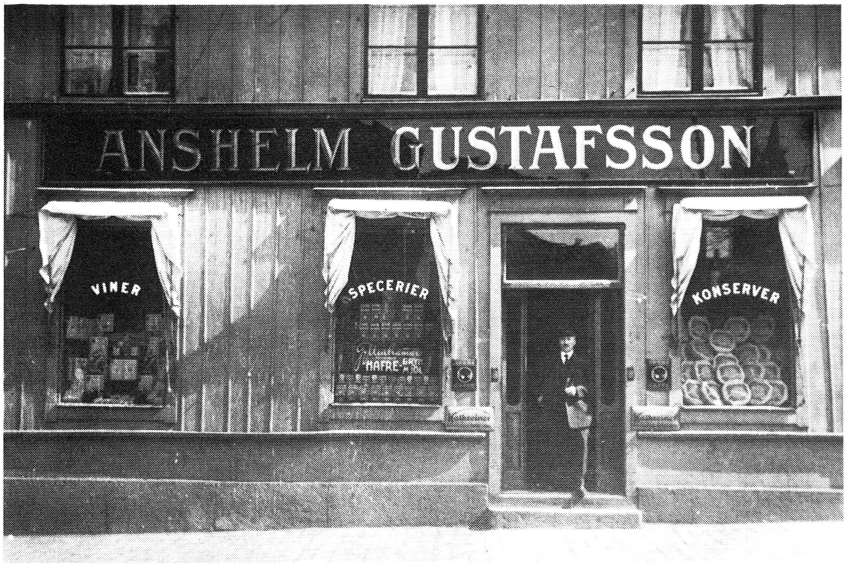

Bild 41. Anshelm Gustafssons specieriaffär, Svartbäcksgatan 15, på 1920-talet. I dörren innehavaren själv. UFF.

av typ bondkvarter. En rad om- och nybyggnader verkställdes nu. Den tidigare envåniga huvudbyggnaden från Fondelius' tid vid Svartbäcksgatan blev påbyggd med en övervåning med brutet tak och intill denna nyuppfördes ett tvåvåningshus, i vilket saluboden inreddes, bild 27. Inne på gården iordningställdes packbodar, magasin m. m. i äldre byggnader samt nyuppfördes bl. a. ett lider för kundernas hästar. Båda bostadshusen står kvar.

På 1850-talet blev handlanden Carl Eric Grönbeck ägare till Douhans handelsgård och de om- och nybyggnader han företog gav denna dess slutliga form. Bl. a. lät han panela de båda husen mot gatan. Grönbeck var en framgångsrik affärsman och företagare, främst inom spannmålshandel och brännvinsbränning. Hans affärsmetoder vållade emellertid uppror bland arbetarebefolkningen och vid ett tillfälle blev hans bostad utsatt för stenkastning av en uppretad folkmassa samtidigt som en av hans lador sattes i brand.

Grönbecks bränneri, som senare övertogs av Upsala Ångqvarn, låg vid Rosenbäck, nuvarande Svartbäcksgatan 41. Sitt stora sädesmagasin hade Grönbeck i den byggnad vid Vaksalagatan 18 där nu Vålamaga-

Bild 42. Interiör från Anshelm Gustafssons speceriaffär på 1920-talet. Fr. v. G. Nyholm, B. Karlsson och A. Andersson. UFF.

sinet håller till. Han blev en av de första stora aktieägarna i Upsala Bayerska Bryggeri AB.

Vid mitten av 1800-talet hade handeln på allvar trängt in på ytterligare några gårdar vid Svartbäcksgatan, medan ett par tidigare handelsgårdar fått en annan funktion, bild 9. På 1830-talet förvandlade viktualiehandlaren M. Ekman kv. Sandbacken nr 5 och 6, tidigare professorsgård, till handelsgård. Ungefär samtidigt började en liknande förändring ske med hantverksgårdarna kv. Hjorten nr 9 och kv. Leoparden nr 4, 5 och 8. Den process hade nu börjat som under 1800-talets senare hälft skulle innebära att handeln fick allt större betydelse vid Svartbäcksgatan. Samtidigt blev handeln mer differentierad. Tidigare bostadsutrymmen i gatulängornas bottenvåningar började göras om och hyras ut till olika affärsföretag. Svartbäcksgatan blev under 1800-talets slut det utpräglade butiksstråk den alltjämt är, även om affärerna i fråga om lokalernas utformning och försäljningsprodukter förändrats väsentligt under de sista decennierna.

1902 fanns längs Svartbäcksgatan inom de aktuella kvarteren, bild 10, inte mindre än åtta speceri-, viktualie- och diverseaffärer. Tio år

Bild 43. Vid Distingsmarknaden, en av de äldsta och märkligaste företeelserna i Uppsalas handelshistoria, sammanfördes produkter från olika delar av landet. Norrlänningarna bedrev sin kommers, med bl. a. fågel, renhudar, renkött, smör och lin, i de s. k. Hälsinge- eller Norrlandsgårdarna i kvarteren Klostret och Leoparden, Svartbäcksgatan 14, 16 och 18. I en av dessa gårdar, Wolraths fastighet i kvarteret Klostret, saluförde ännu under 1960-talets Distingsmarknader samer från Jämtland sina produkter. På bilden Nils Tomasson från Åre. Foto 1941, UFF.

senare hade ytterligare två tillkommit. Det fanns fem matvaruaffärer såsom mjölk- och brödbutiker och charkuteributiker. Av de fem bondkvarteren, som vid denna tid representerade en av flera verksamheter inom resp. fastighet, hade ett par tillkommit först sent under 1800-talet, nämligen de som låg på de tidigare hantverksgårdarna kv. Lindormen nr 4, Svartbäcksgatan 26, och kv. Örtedalen nr 11–14, Svartbäcksgatan 29. På den sistnämnda gården står fortfarande kvar den stallänga av tegel som handelsfirman Lundgren & Andersson lät uppföra 1902 för kundernas hästar.

I övrigt uppvisade det aktuella området vid sekelskiftet en rik provkarta på affärer. Här fanns ett flertal beklädnadsaffärer med olika varusortiment, cigarraffärer, cykelaffärer, glas- och porslinsaffärer, järnaffär, bok- och pappershandel, lumpaffär m. fl. Dessutom hade många hantverkare fortfarande butiker mot gatan.

Bostadsgårdar

I Uppsala har den renodlade bostadsgården, framför allt ämbetsmannagården, varit ett vanligt inslag i stadsbilden. Särskilt i Fjärdingen,

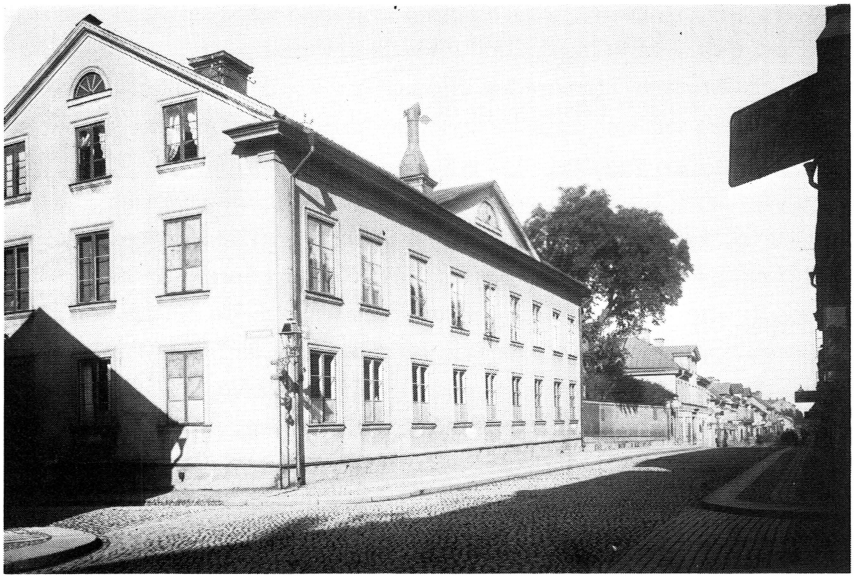

Bild 44. Kvarteret Klostret, fasaden mot Svartbäcksgatan 1902. Fastigheten närmast Klostergatan till vänster var under lång tid en utpräglad bostadsgård med en representativt utformad, friliggande huvudbyggnad och en stor trädgård som gav grönska åt gaturummet. Huvudbyggnaden uppfördes 1846 av professor O. F. Tullberg. Den reveterades omkr. 1880. Bortom trädgården ligger f. d. Nymanska handelsgården, vars huvudbyggnad uppfördes 1850. I denna byggnad flyttade den av C. E. Wolrath startade järnhandeln in redan 1902. Foto A. Dahlgren, UFF.

stadsdelen väster om Fyrisån kring domkyrka och universitet, var denna gårdstyp dominerande. Men en koncentration av flera bostadsgårdar, av typ förnämare ämbetsmannagård, fanns också inom det höglänta Sandbacksområdet, i huvudsak kring Klostergatan i kvarteren Klostret och Sandbacken samt i de nordvästra delarna av kvarteren Torget och S:t Per. Utmärkande för dem alla var deras väl tilltagna tomtytor, som gav plats för bl. a. små parkliknande trädgårdar. Huvudbyggnaderna var i regel mer representativt utformade än de på borgarnas gårdar.

De flesta ämbetsmannagårdarna som fanns inom de uppräknade kvarteren i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, bild 7, kom delvis, som vi redan märkt, att under 1800-talet förvandlas till hantverks- och handelsgårdar. Ett par hantverksgårdar i närheten av Fyrisån utvecklades emellertid i den andra riktningen.

De tre ämbetsmannagårdarna inom kvarteret Klostret, nr 2, nr 3 och nr 4, präglades ända in på 1960-talet till det yttre av den ursprungliga bostadsfunktionen. Här bredde alltså aldrig handeln och hantverket ut sig på samma sätt som i gårdarna runtomkring. Genom avsaknaden av butiker dels i kv. Klostret nr 2 och kv. Sandbacken nr 2, 6 och 7, dels inom den stora huvudbyggnaden på tomt kv. Sandbacken nr 3 och 4 var Svartbäcksgatan från Stora torget till Skolgatan ur handelssynpunkt delad i två hälfter. Detta gör sig fortfarande märkbart, även om breddningen av S:t Olofsgatan i dag är den främsta orsaken härtill.

Här har tidigare nämnts att den tomt, där Upsala Bayerska Bryggeri sedermera kom att etablera sig, under 1700-talet och fram till 1815 upptog en bostadsgård. Dess envåniga huvudbyggnad gömmer sig i den nuvarande vinkellängan vid Svartbäcksgatan och Klostergatan, bild 27. Siste ämbetsmannen som ägde och bebodde gården var professorn i grekiska Johannes Floderus (1721–1789). Dennes änka levde dock kvar i gården en lång tid efter makens död.

Grannfastigheten kv. Sandbacken nr 1, Klostergatan 10, ägdes och beboddes under 1800-talets förra hälft, innan den övertogs av en snickare, av bl. a. fröken Eva De la Bourdonnière och major Otto von Friesen. Kv. Sandbacken nr 5 och 6, professorsgård redan under 1600-talet, ägdes och beboddes, innan den vid 1800-talets mitt och senare hälft förvandlades till en handels- och hantverksgård, av den kände teologen och naturforskaren professor Samuel Ödman (1750–1829).

I kvarteret Klostret, det andra en gång utpräglade ämbetsmannakvarteret i Svartbäcksroten, har de sista decenniernas saneringar och gatubreddningar nästan helt raderat bort de gamla bostadsgårdarna. Men det kan ändå vara värt att här något beröra dem. Bland de professorer och andra höga ämbetsmän som ägde och bebodde tomt nr 2, Svartbäcksgatan 12, under 1700- och 1800-talen skall särskilt nämnas professorn i österländska språk Otto Fredrik Tullberg (1802–1853). Det var denne som 1846 lät uppföra det tvåvåningshus, i vilket Hushållsskolan senare var inrymd, bild 44.

Kv. Klostret nr 4, Östra Ågatan 9–11, synes ha blivit anlagd som bostadsgård redan i samband med återuppbyggnaden efter branden 1702. En beskrivning upprättad över gården 1800 talar om en redan då hundraårig bostadsanläggning av jämförelsevis anspråksfull karaktär.

Här bodde under 1700-talet bl. a. professor O. Celsius samt Carl von Linné som student.

Kvar av den äldre bebyggelsen i kvarteret Klostret finns nu endast Gustaf Adolf Akademiens stenhus vid Klostergatan 2. Förutom medeltida murverk i källaren rymmer denna byggnad närmast gatan rester av det mycket originella bostadshus, som den franske språkmästaren vid univeristetet J. Fr. De la Bourdonnière lät uppföra åt sig 1788. Sin nuvarande utformning fick huset 1882–84 efter en om- och tillbyggnad till nationshus för Gotlands nation.

Det var två tidigare hantverksgårdar som under 1800-talets förra hälft förvandlades till bostadsgårdar, nämligen kv. Leoparden nr 6 och 7 och grannfastigheten kv. Leoparden nr 9 (nuv. kvarteret Tigern). På den förstnämnda skedde därvid inga genomgripande förändringar av bebyggelsen. Däremot blev den andra tomten föremål för en mycket märkbar förvandling i och med att apotekaren C. W. Engelbrekt under åren 1845–48 här byggde upp en helt ny och för sin tid ovanligt anspråksfull bostadsgård med bostadhus i tre våningar närmast Järnbrogatan och ekonomibyggnader längs Östra Ågatan. De flesta ekonomibyggnaderna, däribland stall, fähus och sädesmagasin, fick 1879 ge vika för Fjellstedtska skolans stora läroverksbyggnad. Men huvudbyggnaden från 1846 med flygel samt ett bostadshus av trä från samma tid vid Linnégatan är ännu bevarade. Den Engelbrektska gården, som tillhör de ur arkitektonisk synpunkt märkligaste anläggningarna i Uppsala från 1800-talets förra hälft, kommer att beröras närmare nedan.

Till sist skall i detta sammanhang nämnas den äldsta och bäst bevarade professorsgården vid Svartbäcksgatan, Carl von Linnés bostadsgård intill universitetets förutvarande botaniska trädgård i kvarteret Örtedalen. Huvudbyggnaden, som uppfördes redan 1693 av professor Rudbeck, uppvisar i dag det skick det fick efter Linnés ombyggnad 1742–43. Byggnadens mycket intressanta historia har Nils Sundquist utförligt redovisat i Svenska Linnésällskapets Årsskrift 1937 och 1938.

Vid sidan om de stora, oftast anspråksfullt utformade ämbetsmannagårdarna fanns i Uppsala en grupp av små bostadsgårdar där mindre välsituerade ämbetsmän, f. d. hantverkare, vaktmästare, arbetare, änkor m. fl. bodde. I regel låg dessa i stadens ytterområden. Exempelvis fanns i kvarteren Toven och Plantan nordöst om Dragarbrunnsgatan

Bild 45. Kvarteret Hjorten, fasaden mot Dragarbrunnsgatan 1902. Den panelade tvåvåningslängan till höger, som Uppsala kommun nyligen låtit renovera, uppfördes 1852 som hyreshus för arbetare av det samma år bildade Bolaget för beredande av bostäder åt den arbetande klassen. 1878 övertogs fastigheten av Uppsala stads brandkår, som här inrättade stadens brandstation. Foto A. Dahlgren, UFF.

en gång många sådana gårdar. Även de fyra små fastigheterna nr 1, nr 2, nr 12 och nr 13 i det östra hörnet av kvarteret Hjorten utgjorde under 1700-talets slut och 1800-talets förra hälft bostadsgårdar av den mindre, anspråkslösare typen. Alla dessa försvann dock under 1960-talet.

Ännu bevarad, men något förändrad i senare tid, är den bostadsgård som handelsman J. N. Brändström, som vi känner från kv. Hjorten nr 10, lät nyanlägga 1840 på tomten nr 3 i kvarteret Leoparden, Svartbäcksgatan 18. Brändström bodde aldrig här själv utan hyrde ut lägenheterna till ett par änkor med barn samt en timmerman med familj.

Den ur social synpunkt intressantaste bostadsanläggningen som bevarats i området är den tvåvåniga huvudbyggnaden av trä på tomt kv. Hjorten nr 3–5, Dragarbrunnsgatan 9, den s. k. gamla brandstationen, bild 45.

Efter skråväsendets upphörande 1847 hade antalet innevånare i Uppsala börjat öka markant. Särskilt hade arbetare från landsbygden börjat söka sig till staden. Efterfrågan på bostäder blev stor och för att skapa jämförelsevis anständiga bostadsförhållanden åt arbetarna bildades 1852 »Bolaget för beredande av bostäder åt den arbetande klas-

sen». Samma år lät bolaget uppföra det aktuella hyreshuset på en tidigare obyggd grästomt i kvarteret Hjorten. I byggnaden inreddes ett brygghus samt 16 små lägenheter, de flesta omfattande endast ett kök eller s. k. spisrum, några ett rum och kök. Byggnaden utgör det första kända hyreshus i Uppsala avsiktligt byggt för den nya stora kategori människor som arbetarklassen utgjorde. 1878 upphörde hyresverksamheten på gården och denna uppläts i stället åt stadens brandkår, som senare kom att uppföra stall, vagnhus m. m. inne på tomten.

Byggnadernas utformning

Den bild man kan få fram av bebyggelsen i Svartbäckskvarteren i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet visar med några få undantag en anspråkslös träbebyggelse. Huvudbyggnaderna vid gatorna var uppförda av timmer i en eller två våningar, rödfärgade och täckta av låga sadeltak med torv. Fönstren var jämförelsevis små, en del hade det ålderdomliga s. k. liggande formatet. Rutorna var i regel infattade i blyspröjsar. Bottenvåningarna hade utvändiga fönsterluckor. Framför portgångarna satt stora portar, som kunde sluta till gården på kvällar och nätter. Vi vet att några av dessa hus, som f. ö. alltjämt står kvar, uppfördes under 1700-talets sista decennier. Många hade förmodligen tillkommit i samband med återuppbyggnaden efter den stora stadsbranden 1702. Vissa hus i kvarteret Lindormen, som undgick eldsvådan, kunde t. o. m. ha varit ännu äldre.

På en och annan gård fanns emellertid bostadshus av trä som genom sin mer medvetet utformade arkitektur avvek från det vanliga mönstret och gav uttryck för byggherrens högre sociala och bättre ekonomiska ställning. Vissa tidsbundna drag var kännetecknande för dessa hus. Under 1780- och 1790-talen hade några välsituerade borgare och ämbetsmän i staden låtit uppföra trähus som i vissa avseenden tog upp den ledande arkitekturens formspråk. Man hade ju goda förebilder i de många institutionsbyggnader och förnäma ämbetsmannahus av sten som uppförts i staden i mitten av 1700-talet och strax därefter under ledning av bl. a. arkitekten Carl Hårleman. Det utmärkande för dessa trähus i jämförelse med övrig träbebyggelse var den större volymen, den större våningshöjden, de högre fönstren och det brutna, ofta valmade spåntäckta yttertaket samt de representativt planerade och in-

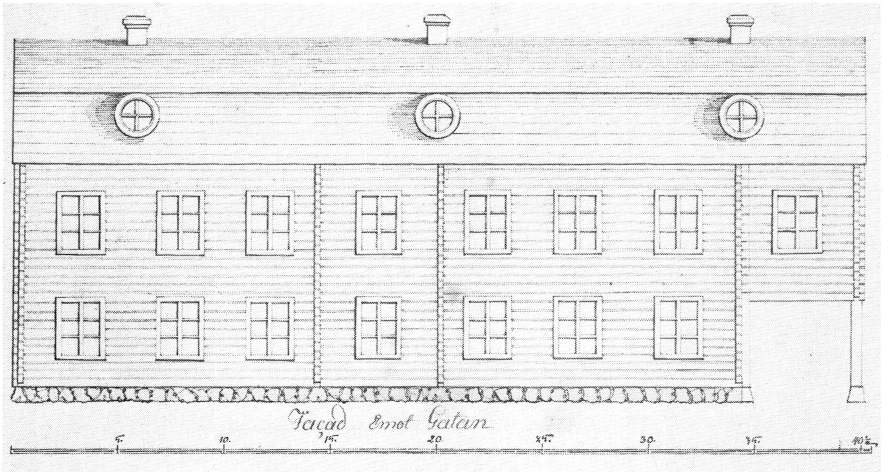

Bild 46. Originalritning till det bostadshus som färgaren Anders Sundblad lät uppföra 1794 på sin tomt kv. Lindormen nr 3, Svartbäcksgatan 28. UFF.

redda bostadsvåningarna. I övrigt hade man hållit fast vid de gamla byggnadstraditionerna. Man hade byggt i timmer, som rödfärgats. Vi har redan stött på två av dessa burgna borgarhus, nämligen de båda färgarna Olof Trysells och Anders Sundblads huvudbyggnader i kvarteren Leoparden resp. Lindormen, bilderna 46–48.

Kungörelsen 1802 som förbjöd användande av torv och spån på nya hus har berörts. Stadens första byggnadsordning 1807 innehöll samma bestämmelser. Tegeltaken började därför uppträda alltmer i stadsbilden efter 1807. Samtidigt blev det brutna yttertaket vanligt, särskilt under 1810- och 1820-talen. Prov härpå hittar vi alltjämt på de båda under 1820-talet till- och ombyggda bostadshusen längs Svartbäcksgatan i kvarteret Sandbacken, bild 27, samt på Eric Brundins hus från 1825 vid Svartbäcksgatan 23, bild 34.

1807 års byggnadsordning förbjöd också användande av rödfärg på fasader mot gator och torg. Rödfärgen ansågs inte längre vara acceptabel ur estetisk synpunkt. I stället skulle någon ljus färg användas. Men bristen på ljusa färgmaterial med samma goda konserverande egenskaper som rödfärgens gjorde att uppsalaborna protesterade mycket kraftigt mot denna bestämmelse. 1813 strök Kungl. Maj:t den aktuella paragrafen i byggnadsordningen. Rödfärgen fick alltså fortsätta att

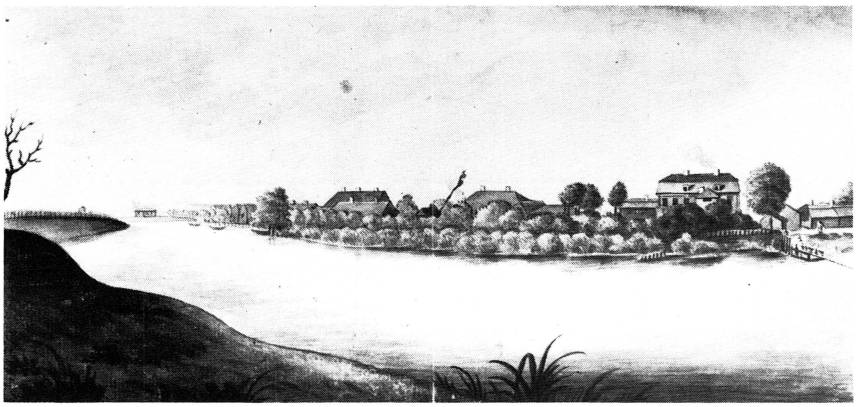

Bild 47. Kvarteren Lindormen och Leoparden från sydväst. I förgrunden Fyrisån. Närmast ån, på den tomt där Fjellstedtska skolan ligger idag, breder orangeraren Brobergs stora trädgård ut sig. Bland träden skymtar gaveln till Brobergs lilla bostadshus vid dåvarande Nybrogatan till höger. Bakom detta reser sig färgaren Olof Trysells mäktiga bostadshus från 1787. Jfr bild 48. Efter akvarell av J. G. Härstedt 1797. Uppsala universitetsbibliotek.

användas och förblev ännu en lång tid den dominerande fasadfärgen i Uppsala. Det skulle dröja ända till 1840-talet innan de ljusa färgerna slog igenom mera allmänt. Redan på 1820-talet lät dock några få borgare måla sina hus i en gul slam- eller oljefärg. Handelsman Martin Douhan tillhörde de första, när han 1825 lät måla sina då ny- och ombyggda hus vid Svartbäcksgatan 15.

Åren omkr. 1840 bildar ett mycket viktigt skede i Uppsalas byggnadshistoria. Plötsligt vaknade då ett intresse hos Uppsala-borgarna att förnya stadsbilden och ge framför allt husen mot gator och torg en värdigare karaktär. Man började medvetet arbeta med fasadernas arkitektoniska utformning och man hämtade impulser utifrån på ett sätt och i en utsträckning som tidigare inte förekommit bland stadens borgare. En speciell uppsaliensisk träarkitektur med tydliga klassicistiska drag utvecklades. Stenhusen blev också vanligare.

Goda konjunkturer för handel och hantverk gav de ekonomiska förutsättningarna för denna nydaningsprocess. En viktig initiativtagande roll i sammanhanget kan sannolikt tillmätas stadens snickarmästare. Det är känt från andra städer i landet att just dessa hantverkare vid denna tid introducerade nyheterna inom träarkitekturen.

Bild 48. Huvudbyggnaden på tomt kv. Leoparden nr 6 o. 7 i hörnet av S:t Olofsgatan och Östra Ågatan, som revs 1965, uppfördes 1787 av färgare Trysell och reveterades omkr. 1880. Från början hade huset rödfärgade timmerfasader, smårutiga fönster och utvändiga fönsterluckor i bottenvåningen. Yttertaket var täckt med spån av trä. Foto Nils Sundquist 1957, UFF.

Bland uppsalamästarna framträder särskilt en som kan förmodas ha bidragit till förnyelsen av stadens träarkitektur på 1830- och 1840-talen, nämligen Johan Fredrik Holmgren (1790–1861). Han var en av de första i Uppsala under detta skede som omgestaltade sin gård (Kungsängsgatan 8) enligt de nya idéerna. Tidigare hade han både ritat och byggt Prins Gustafs folkskolas första skolhus i kvarteret Toven.

Den träarkitektur som utvecklades i Uppsala från slutet av 1830-talet och under 1840-talet fick sitt uttryck dels i nyuppförda hus, dels i ombyggda hus. En större skala infördes i de nya husen, även om man fortsatte att bygga till endast två våningars höjd. Högre trähus tillät för övrigt ej den nu gällande byggnadsordningen från 1826. Genom en ändring 1837 i denna byggnadsordning tilläts dock frontespiser, vilka kom att bli mycket vanliga och karaktäristiska inslag i stadsbilden. Det nya byggnadsskicket medförde också att bostadslägenheterna gjordes större. Fönstren fick tre stora rutor i höjd och två i bredd. Byggnaderna uppfördes alltjämt av liggande timmer som fick stå synligt. Men rödfärgen började få allvarlig konkurrens av de ljusa slam- och oljefärgerna i olika gula och guldockra nyanser samt i vitt och grått. I gatufasaderna livades fönster och dörröppningar med profilerade foder och över-

stycken som bars upp av rikt snidade konsoler. Dessa snickerier liksom pilastrar, taklister m. m. målades i en från fasaden i övrigt avvikande färg, vanligen i grått eller vitt.

Kv. Leoparden nr 3, bild 49, var en av de första gårdarna vid Svartbäcksgatan där det nya byggnadsskicket tillämpades. 1840 revs här de äldre husen och ersattes med en helt ny bebyggelse för bostadsändamål. Vid gatan uppfördes ett tvåvånings bostadshus med frontespis samt med vinkellänga inåt gården. Hur timmerfasaden mot gatan målades är inte känt, men mot det antingen rödfärgade eller slammade timret fick fönster- och dörromfattningar med konsolburna överstycken samt taklister kontrastera i en ljus oljefärg. Taket täcktes med en typ av material som också introducerades på 1840-talet och som skulle bli ganska allmänt förekommande, nämligen tjärat papper. Inne på gården uppfördes sammanhängande uthuslängor med olika bodutrymmen, stall, fähus, gödselstad och avträden. Byggherre var som tidigare nämnts viktualiehandlare J. N. Brändström, en av de mera framträdande och initiativrika borgarna i Uppsala under 1840- och 1850-talen.

I samband med byggenskapen på Brändströms tomt i kvarteret Leoparden framträdde en annan person, som tillsammans med fastighetsägarna och snickarmästarna säkert spelade en viktig roll vid stadsbildens nydaning under 1840-talet. Det var den nye stadsbyggmästaren Carl Ulrik Holmquist (1805–1863), som 1840 flyttat från Stockholm till Uppsala. Han svarade för ritningarna till Brändströms nya hus i kvarteret Leoparden. Vi kommer att stöta på honom igen.

Professorer och andra ämbetsmän, som tidigare haft initiativet vid introduktion av nyheter i Uppsalas bostadsarkitektur, började snart ta efter borgarnas nya byggnadsskick, även om de fortsatte att bygga hus med något större och mer paradliknande bostadsvåningar än borgarna tillät sig. Exempel på detta utgjorde det tvåvåningshus med fronton som professor O. F. Tullberg lät uppföra 1846 på tomt kv. Klostret nr 2, bild 44.

De äldre hus som blev föremål för förändringar under 1840-talet kläddes mestadels in med släthyvlad panel som målades på samma sätt som de nya husen, alltså antingen med rödfärg eller med någon ljus slam- eller oljefärg. Många hus försågs också med den nya typen av fönster- och dörromfattningar. Hade en fastighet två eller flera byggnadskroppar mot gatan sammanbyggdes dessa och gavs en gemensam

panelfasad. På ett antal hus fick fasaderna en för Uppsala alldeles speciell utformning. Man kan tala om en typisk Uppsala-panel. I dag hittar vi tyvärr inte ett enda synligt prov på denna panel. Rester av en sådan döljer sig dock under senare tiders puts på huvudbyggnaden till den f. d. Ernanderska gården, kv. Leoparden nr 4, 5 och 8, som här skall ägnas särskild uppmärksamhet.

Vid guldsmeden och färgaren Johan Petter Ernanders död 1835 gick som bekant den aktuella gården i arv till dottern Johanna, gift med med. dr Pehr Johan Hyckerström (1800–1854). Hyckerström, som var läkare, avvecklade guldsmeds- och färgerirörelserna och började i stället hyra ut utrymmen i gården, bl. a. till Kryddkramhandelsbolaget Jacobsson & Ekman. Detta företag disponerade stora delar av fastigheten, såsom butik och bostäder för de båda företagarna och deras anställda i bostadshusen jämte magasin, stall m. m. i ekonomihusen inne på gården. Det var nödvändigt för Hyckerström att företaga en rad ombyggnader för att anpassa gården för dess nya ändamål. Särskilt intressant är den omgestaltning som genomfördes 1842 av de tre bostadshusen från 1700-talet vid Svartbäcksgatan och Nybrogatan och som alltså resulterade i ett av de tydligaste och mest originella exemplen på den nya panelarkitekturen i Uppsala, bilderna 49 och 50.

De tre byggnaderna, olika i fråga om ålder, längd, höjd, fönsterindelning m. m., sammanbyggdes till ett komplex. Även om man i den sammanbyggda längan kunde skönja de äldre huskropparna lyckades man ovanligt väl att förena dessa till en enhet. Man byggde på där så behövdes. Fönstren förstorades något. Mitt i fasaden mot Svartbäcksgatan ordnades en ny portal med en bred inkörsport och två smalare ingångar på sidorna. För att ytterligare betona mittpartiet i den nya långa huvudfasaden byggdes en frontespis. Gatufasaden kläddes med hyvlad panel som oljemålades. Panelen utgjordes av stående hyvlade och spåntade bräder mellan fönsteraxlarna och liggande över och under fönstren. De liggande bräderna åtskiljdes av en smal springa som gav panelen en rusticerande verkan. De båda panelerna åtskiljdes med släta plankor som sträckte sig jäms med fönstren från bottenvåningen och upp till taklisten. Härigenom fick fasaden en vertikal betoning.

Fönstren erhöll samma typ av omfattningar som huvudbyggnaden från 1840 på den Brändströmska grannfastigheten nr 3. För att eliminera nivåskillnaderna mellan fönsterraderna i de sammanbyggda hus-

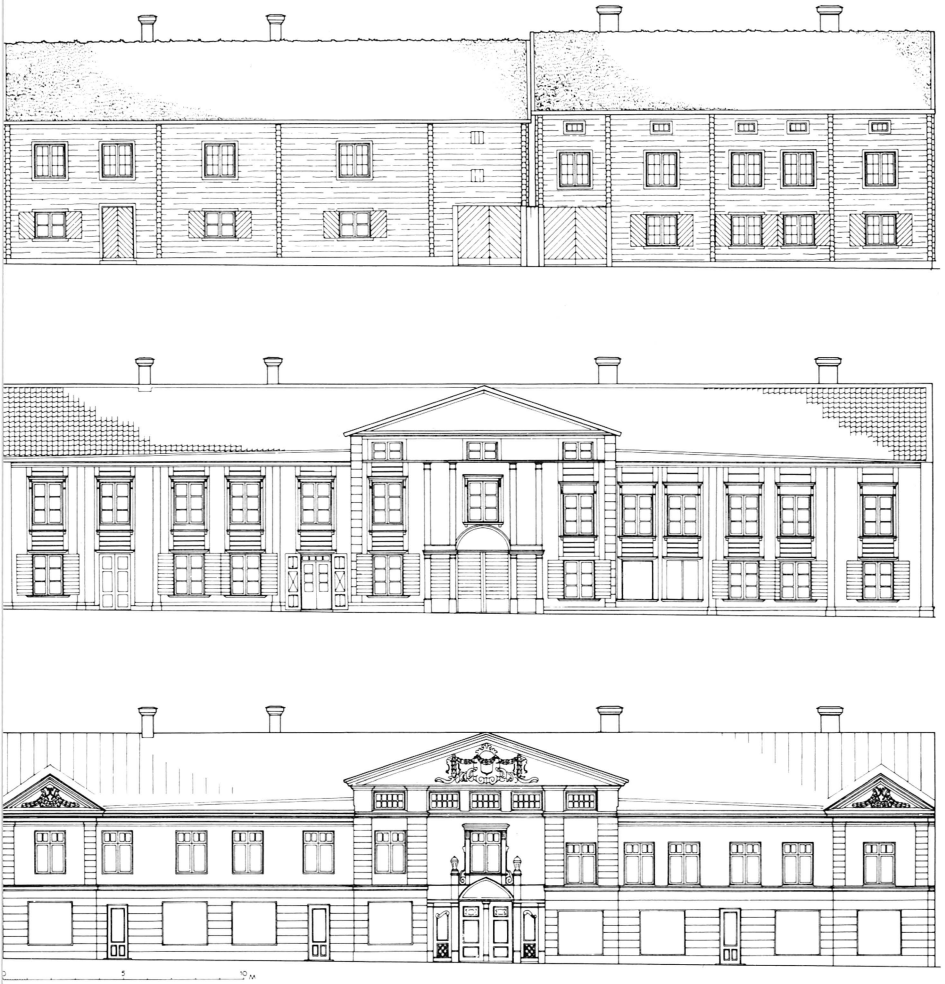

Bild 49. Kv. Leoparden nr 4, 5 o 8, Svartbäcksgatan 16. Fasaden mot Svartbäcksgatan 1805, 1842 resp. 1913. 1805 stod timret i de båda 1700-talsbyggnaderna rödfärgat och yttertaken var täckta med näver och torv. I den högra byggnaden, i rummet närmast portgången, hade Erik Ernander sin guldsmedsverkstad. I den vänstra byggnaden, stadens förutvarande gästgivargård, hade han sin färgeributik. 1842 sammanbyggdes de båda huskropparna till en och kläddes gatufasaden med panel som målades med oljefärg i två toner. Taket täcktes med tegel. Jfr bild 50. I en av de två butikerna inrymdes en kryddkramhandel. 1913 erhöll byggnaden en ny fasaddräkt i puts. Bottenvåningen, som vid denna tid helt upptogs av affärslokaler, fick samtidigt en mera tidsenlig butiksfasad med stora fönster. Rekonstruktioner av förf. med ledning av laga syner, brandförsäkringsvärderingar, byggnadslovsritningar, äldre foton m. m.

kropparna placerades fönsteromfattningarna i resp. våning på samma höjd. Mittpartiet i huvudfasaden fick en för Uppsala mycket originell betoning. Kring inkörsporten och under frontespisen byggdes ett närmast klassicerande motiv upp av enkla pilastrar, profilerade våningsband, rusticerade lisener och ett halvcirkelformat väggfält rakt ovanför porten.

Flera av de äldre rödfärgade timmerhusen vid Svartbäcksgatan och angränsande gator kläddes under 1840-talet med panel som målades i en ljus slam- eller oljefärg. Alla försågs dock inte med de rikt utformade fönsteromfattningarna. Man nöjde sig ibland med en stående hyvlad och spåntad panel och enkla foder kring fönster och dörrar, såsom exempelvis på den 1842 panelade huvudbyggnaden på tomt kv. Lindormen nr 5 och 6, bild 51.

Det var inte enbart inom träarkitekturen som åren omkr. 1840 innebar en förnyelse. Borgarna började också i större utsträckning än tidigare att uppföra sina hus av sten. Den av J. N. Brändström nyanlagda handelsgården kv. Hjorten nr 10, bild 2, utgör med sina klassiskt enkla, slätputsade gatulängor ett av de tydligaste exemplen härpå.

Ett annat märkligt exempel på den nya stenbebyggelsen är den bostadsgård som apotekare C. W. Engelbrekt anlade 1845–48 på tomt kv. Leoparden nr 9 (nuv. kvarteret Tigern), S:t Olofsgatan 26. Tomten hade tidigare som bekant upptagits av en stor trädgård samt några små trähus. Närmast Nybrogatan nära Fyrisån uppfördes ett trevånings bostadshus. De putsade fasaderna artikulerades på ett sätt som tidigare inte förekommit på ett borgarhus i Uppsala. Varje våning fick sin särskilda betoning i putsornamentiken. Våningen 1 tr. t. ex., huvudvåningen där ägaren själv skulle bo, markerades genom rikare utformade fönsteromfattningar.

Med Engelbrekts hus blev den nya stockholmska putsarkitekturen sådan den utvecklats under 1830-talet införd i Uppsala. Direkt förmedlare var sannolikt husets arkitekt stadsbyggmästare C. U. Holmqvist, som arbetade som arkitekt i Stockholm innan han 1840 kom till Uppsala.

Engelbrekts nya gårdsanläggning vid Fyrisån och parken i hörnet av Östra Ågatan och Nybrogatan kan också ses som ett uttryck för tidens nya krav på hygienisk boendemiljö. De gamla stadsgårdarna ansågs för trånga och osunda. I stället skulle bostäderna ligga ljust och öppet, där

luften hade »fritt spelrum» och helst så nära öppet vatten och växtlighet som möjligt.

1850- och 1860-talens trähus överensstämde i många avseenden med 1840-talets: huskropparnas form, fönstersättning, takform, exteriörfärger och planer. Men samtidigt uppvisade de en rad nya drag, som ger anledning att särskilja 1850- och 1860-talens träarkitektur från 1840-talets. Det nya låg i ett annat formspråk, i de yttre listverken, fönsteromfattningarna och ytterpanelen. Den massfabricerade, standardiserade produkten trängde undan den tidigare hantverksmässigt och individuellt framställda snickeridetaljen. Omkr. 1850 uppträdde sålunda en ny variant av Uppsala-panelen, som skulle komma att användas långt in på 1860-talet och bli ett mycket vanligt inslag i stadsbilden. Den saknade den »rusticerande» panelen och de snidade konsolerna. Nytt var den profilerade våningslisten under övervåningens fönster. Samtidigt började en annan typ av panel, en lockpanel, att förekomma liksom en ny färg, den rosa oljefärgen, bilderna 15 och 45.

Det i dag bästa och helt bevarade exemplet på den nya varianten av Uppsala-panelen hittar vi inte vid Svartbäcksgatan utan på Walmstedtska gårdens båda nyrestaurerade bostadshus. Men den finns inne på gårdsfasaden till den 1850 ombyggda huvudbyggnaden på den Brundinska-Karellska handelsgården, kv. Hjorten nr 8. Gatufasadens panel doldes i början av 1900-talet under en putsklädnad, bild 34.

En intressant detalj som introducerades under 1850-talet var det runda vindsfönstret infogat som en dekorativ detalj i huvudfasaden. Det uppträdde först på stenhusen, men lånades snart därifrån till trähusen, troligen som ett försök att få byggnaden att så mycket som möjligt likna stenarkitekturen. Två träbyggnader vid Svartbäcksgatan försågs med en rad av dylika runda fönsteröppningar i huvudfasadens vindsvåning i samband med ombyggnader på 1850-talet, nämligen gatulängorna på tomterna kv. Lindormen nr 3, bild 51, och kv. Örtedalen nr 11–14.

Vid sidan om den senare varianten av Uppsala-panelen och den enklare lockpanelen uppträdde under 1860-talet på några få hus i staden en tredje typ av panel, som troligen var inspirerad av den vid denna tid lanserade s. k. snickarglädjearkitekturen. Fasaderna försågs med bl. a. smala profilerade locklister och andra listverk. Huvudbyggnaden på tomt kv. Sandbacken nr 3 och 4 ger prov på denna paneltyp.

Bild 50. Kvarteret Leoparden, fasaden mot Svartbäcksgatan 1901. Den f. d. Ernanderska gården längst till vänster hade ännu vid denna tid kvar sin märkliga s. k. Uppsala-panel från 1842. Närmast intilliggande byggnad uppfördes 1840 av handlanden J. N. Brändström. Jfr bild 1. Foto A. Dahlgren, UFF.

I dag är de allra flesta trähusen som ligger utefter Svartbäcksgatan reveterade. Det var under 1860-talet som träfasaderna började kläs i mer eller mindre rikt artikulerade putsmantlar. Formspråket hämtades från den samtida stenhusarkitekturen. Därigenom kunde byggnaderna ge sken av att vara uppförda av sten, vilket gav fastigheten en högre status. Men en bidragande orsak till att man började revetera var säkert att skapa större brandsäkerhet. Ett av de trähus vid Svartbäcksgatan som först reveterades var, som tidigare nämnts, huvudbyggnaden och den nya kontorsbyggnaden på bryggeritomten i kvarteret Sandbacken. Det skedde 1868.

Det var dock först under 1880- och 1890-talen som reveteringar utfördes mera allmänt. Hela denna förnyelse av de gamla trähusen ingick som en viktig del i den byggnadshausse som Uppsala upplevde under de två årtiondena. Den nya byggnadsordningen som Uppsala fick 1874 ställde också många nya krav på bebyggelsen, både estetiska

och praktiska. Bl. a. förbjöds uppförande av bostadshus av trä inom stadens jurisdiktionsgräns.

En annan följd av den nya byggnadsordningen var att staden på 1870-talet fick sin första stadsarkitekt i C. A. Ekholm. Han kom att delta mycket aktivt i förnyelsen av stadsbilden i slutet av århundradet främst genom att rita de flesta nya byggnader som då uppfördes. Exempelvis stod han som arkitekt till den stora om- och tillbyggnad som skedde inne på Bayerska bryggeriets gård 1891.

1880 upprättades i enlighet med byggnadsordningen en stadsplan för hela staden av stadsingenjören Ludwig Wåhlberg. Den antogs av stadsfullmäktige samma år. Planen fick mycket påtagliga konsekvenser för Svartbäcksområdet. I planen fastställdes den kraftiga breddning av Järnbrogatan (S:t Olofsgatan), som genomfördes på 1960-talet.

Om stadsplanens omedelbara inverkan på nybebyggelsen under 1880-talet och om den stora tidsskillnaden mellan beslutet om och genomförandet av Järnbrogatans breddning vittnar i dag den stora magasins- och källarbyggnaden av tegel från 1881 på bryggeritomten i kvarteret Sandbacken, bild 32. 1880 hade bryggeribolaget beslutat att uppföra en ny magasinsbyggnad längs dåvarande Järnbrogatan. Men här fick enligt den nya stadsplanen inga nya hus uppföras, varför en annan plats måste väljas. H. T. Holmgren, universitetshusets arkitekt, fick i uppdrag att göra nya fasadritningar. Magasinet placerades till slut så att dess nordvästra gavel kom i linje med den i stadsplanen angivna nya kvartersgränsen mot Järnbrogatan. Eftersom gaveln skulle komma att vetta mot en ny bred »paradgata» gavs den en medveten arkitektonisk utformning.

Beträffande några trähus vid Svartbäcksgatan skulle det dröja ända in på 1900-talet innan man reveterade fasaderna. Det gällde bl. a. huvudbyggnaderna på tomterna kv. Lindormen nr 5 och 6, kv. Hjorten nr 8 och kv. Leoparden nr 4, 5 och 8. På den sistnämnda genomfördes reveteringen 1913, alltså när nybarock och jugend ännu präglade nybebyggelsen. Fasaderna erhöll en tidsenlig dräkt med närmast prägel av nybarock, bilderna 1 och 49. Bottenvåningen rusticerades och gavelfälten i frontespisen och i de nytillkomna frontonerna pryddes med girlander och kartuscher i gips. 1913 togs också de stora butiksfönstren upp. Därmed var den första, vad man kan kalla moderna butiksfasaden introducerad i den aktuella delen av Svartbäcksgatan.

Bild 51. Kvarteret Lindormen, fasaden mot Svartbäcksgatan 1901. I färgargården längst till vänster drevs vid denna tid också ett plåtslageri, vars innehavare var fabrikör E. A. Rosén. Huvudbyggnaden på granntomten till höger uppfördes 1814 av guldsmeden och garvaren Anders Ahlander, påbyggdes med övervåning 1845 och reveterades 1882. Foto A. Dahlgren, UFF.

1913 hade nya praktiska och estetiska krav ställts på den gamla f. d. Ernanderska hantverksgården i kvarteret Lindormen. Kraven uppfylldes. Men inte genom rivning och nybyggnad. Det var självklart att man skulle utnyttja det befintliga byggnadsbeståndet, även om detta till en del kunde vara 150–200 år gammalt och hade genomgått flera förändringar tidigare. Det borde vara lika självklart idag att utnyttja och ge liv åt dessa byggnader och alla de andra äldre husen vid Svartbäcksgatan. Vi måste inse att dessa gårdar utgör en tillgång inte bara antikvariskt utan också ekonomiskt och socialt.

Källor och litteratur

Till grund för föreliggande uppsats ligger i första hand olika originalhandlingar rörande de aktuella kvarteren och gårdarna, nämligen Uppsala magistrats protokoll från olika syner, fastemätningar och värderingar 1761–1871 (Uppsala stads arkiv: A IV c 3–10 Byggnadssyner, fastemätningar, brandförsäkringsvärderingar, laga saluvärderingar m. m. 1761–1835, A IV c α 1½ Laga saluvärderingar 1837–71 och A IV c α 2 och 3 Byggnadssyner och fastemätningar 1838–48, Uppsala landsarkiv [ULA], samt A IV c β 1 och 2

Byggnadssyner 1835–39 resp. 1845–71, Uppsala stadsarkiv), Uppsala Brandkommissions protokoll och brandsyner 1827–30 (Uppsala stads arkiv: A XI: 1, ULA), diverse köpebrev, fastemätningar, byggnadsritningar m. m. från 1700- och 1800-talen (Upplands fornminnesförenings arkiv samt Fastighetshandlingar rör. Uppsala stad, ULA), Bolagets för beredande av bostäder åt den arbetande klassen i Uppsala protokoll 1852–78 (Bolagets arkiv, ULA), tomtmätningar och stadskartor (Uppsala Stadsingenjörskontors arkiv), byggnadslovsritningar från 1870-talet och senare (Uppsala stadsarkiv), brandförsäkringsvärderingar från 1828–1902 (Städernas Allmänna Brandstodsbolags arkiv: Ansökningshandlingar Litt. A. 1–69 300, Stockholms stadsarkiv), husförhörslängder från 1700- och 1800-talen (Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv: A I a: 3 c 1780–90, 5 c 1813, 7 c 1831–35 och 9 c 1848–53, ULA), fotografier, uppmätningar från byggnadshistoriska undersökningar och inventeringar m. m. (Upplands fornminnesförenings arkiv och Nordiska museets stadshistoriska undersökningars arkiv) samt Upsala Bayerska Bryggeri AB:s direktions- och bolagsstämmoprotokoll, revisionsberättelser m. m. från 1865 och framåt (Bolagets arkiv, Uppsala).

Av Upsala Bayerska Bryggeris siste chef disponent Teodor Carling har förf. fått upplysningar om bryggeriet under 1900-talet. För dessa och för annan värdefull hjälp i samband med utredningen om bryggeriets historia framföres här ett varmt tack.

Tryckta källor och litteratur

Adresskalender för Upsala Stad år 1890.
Adress-Kalender för Upsala Stad 1900.
Adress-Kalender för Uppsala Stad 1902.
Erik Andrén m. fl., *Svenskt silversmide,* IV, *Guld- och silverstämplar,* Stockholm 1963.
Anna-Märta Berg och Agneta Furumark, *Uppsalasilver,* katalog till en utställning av profant silversmide under 300 år på Upplandsmuseet, Uppsala 1963.
Karin Bergman, *Uppsala teater – en svensk landsortsteater på 1800-talet,* kand.-uppsats i konsthistoria, Lund 1963. (Otryckt.)
Birger Bruzelli, *Tenngjutare i Sverige under kontrolltiden 1754–1912, Verksamhet, föremål, stämplar samt upplysningar om äldre mästare,* Stockholm 1967.
Ola Ehn, Prins Gustafs folkskola i Uppsala 1831–1959, *Uppland* 1961.
Ola Ehn, Olof Sigfridssons hus och gård vid Stora torget i Uppsala, Skedet 1839–1963, *Uppland* 1966.
Ola Ehn, *Uppsalas stadsbild, Stadens begynnande omvandling 1809–1867,* lic.avh. i konsthistoria 1968. (Stencil.)
Garvarsläkten Matton och läderhanteringen i Gästrikland 1852–1952, Gefle 1952.
K. W. Herdin, Bidrag till Uppsala folkskolas historia, *Uppsala stadsfullmäktiges tryck* 1921, Ser. A, N:o 9.
K. W. Herdin, *Bygge och bo i äldre tider,* Uppsala 1932.
K. W. Herdin, *Bygge och bo i äldre tider,* 2, *Gamla gårdar och deras ägare,* Uppsala 1934.
S. A. Hägg, *Beskrifning öfver Upsala kyrkogård,* Uppsala 1886.
Kalender för Upsala Stad år 1880.
Kulör i träff, Minnesskrift vid invigningen av Färgargården i Norrköping 20 maj 1939, Stockholm 1939.
Herbert Lundh, *Det glömda Uppsala, Människor och händelser kring en kommunreform,* Uppsala 1963.
låt husen leva! Broschyr utgiven av Nationalkommittén för Europeiska byggnadsvårdsåret 1975, Stockholm 1974.
Gregor Paulsson, *Svensk stad,* Stockholm 1950.
Sten Rentzhog, *Stad i trä,* Diss. Uppsala 1967.
Holger Rosman, Upplands industri, *Uppland, Skildring af Land och Folk,* 2, Stockholm 1908.

Sten Simonsson, *En Krönika om Brygd,* Stockholm 1971.
Stadsbildens framtid, Om konstnärligt och historiskt värdefull bebyggelse i Uppsala, Uppsala 1965.
Nils Sundquist, Botaniska huset under Linnés tid, *Svenska Linnésällskapets Årsskrift,* Årg. XXI, Uppsala 1938.
Nils Sundquist, *De arkitektoniska miljöerna före och efter branden 1702,* Uppsala 1956.
Nils Sundquist, Det gamla stenhuset vid Klostergatan, *Saga och Sed* 1964.
Nils Sundquist, Olof Rudbecks botaniska prefekthus, *Svenska Linnésällskapets Årsskrift,* Årg. XX, Uppsala 1937.
Nils Sundquist, *Svartbäcken, En vandring i och kring en gammal stadsdel i Uppsala,* Uppsala 1969.
Nils Sundquist, Uppsala under 1800-talet, *HSB:s i Uppsala 10-årsskrift,* Uppsala 1943.
Ingemar Svensson, *Hälsingsk bondehandel,* Lund 1968. (Stencil.)
Uppsala Handelsförening 100 år, En krönika 1847–1947, Uppsala 1947.
Upsala Stads Adress-Kalender 1885.
Upsala Stads Adresskalender för år 1910.
Gunnar Wallén, Hälsingarna och Distingen, *Upsala Nya Tidning,* julnummer 1961.
Nils Ålenius, Borgarhus och studentlyor i 1700-talets Uppsala, *Upsala Nya Tidning,* julnummer 1939.
Nils Ålenius, Silversmeder i Uppsala, *Uppland* 1945.

Ritningar av förf.